

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ
ΚΕΝΤΡΟΝ ΕΡΕΥΝΗΣ ΤΟΥ ΜΕΣΑΙΩΝΙΚΟΥ ΚΑΙ ΝΕΟΥ ΕΛΛΗΝΙΣΜΟΥ

ΠΑΣΧΑΛΗΣ Μ. ΚΙΤΡΟΜΗΛΙΔΗΣ

Η ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ ΤΩΝ ΕΝΤΥΠΩΝ
ΤΗΣ ΙΕΡΑΣ ΜΟΝΗΣ ΔΙΟΝΥΣΙΟΥ

ΑΝΑΤΥΠΟ

ΜΕΣΑΙΩΝΙΚΑ ΚΑΙ ΝΕΑ ΕΛΛΗΝΙΚΑ
7 (2004)

ΑΘΗΝΑ 2004

Η ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ ΤΩΝ ΕΝΤΥΠΩΝ ΤΗΣ ΙΕΡΑΣ ΜΟΝΗΣ ΔΙΟΝΥΣΙΟΥ

I

Ὁ Ζαχαρίας Παπαντωνίου, μὲ τὴ γενικότερη ἐντύπωση ποὺ σχημάτισε γιὰ τὸ «βλοσυρὸ κοινόβιο» τῆς Μονῆς Διονυσίου, ἀσφαλῶς θὰ ἐκπληροσόταν ἂν κατὰ τὴ διάρκεια τῆς ἐπίσκεψής του καθίστατο δυνατὸν νὰ βρεθεῖ ὁ ἄφαντος κλειδοκράτορας μοναχὸς καὶ ἄνοιγε ἔτσι γιὰ τὴ συντροφιά τῶν λογίων ἐπισκεπτῶν ἢ βιβλιοθήκη τῆς Μονῆς¹. Θὰ εἶχαν τὴν εὐκαιρία νὰ γνωρίσουν μιὰ ἀπὸ τὶς ἀξιολογότερες συλλογές ἐντύπων στὸ Ἅγιον Ὅρος, ἐφάμιλλη ὡς πρὸς τὴν ποιότητα τῶν περιεχομένων της μὲ τὴ γνωστὴ σὲ ὅλους τοὺς μελετητὲς καὶ λόγιους ἐπισκέπτες λαμπρὴ συλλογὴ τῶν χειρογράφων τῆς Μονῆς. Ἡ πρωιμότερη μνεΐα βιβλιοθήκης στὴ «μονὴ τοῦ κυρ Διονυσίου» ὀφείλεται στὸν βιβλιογράφου καὶ λόγιου ἱερομόναχου Ἰγνάτιου τὸ ἔτος 1602². Ὁ Ἰγνάτιος ἀναφέρεται στὴ «βιβλιοθήκη τῶν κατηχομένων», ἐννοώντας τὴ χωροθεσία τῆς βιβλιοθήκης καὶ τοῦ σκευοφυλακίου τῆς Μονῆς στὸν χώρου ἐπάνω ἀπὸ τὴ λιτὴ τοῦ καθολικοῦ, κοντὰ στὸ παρεκκλήσιο τῶν Ἀρχαγγέλων, ὅπου παρέμεινε μέχρι τοῦ ἔτους 1915. Στὴ βιβλιοθήκη ὀδηγοῦσε στενὴ σκάλα, χτισμένη μέσα στὸν τοῖχου ἀκριβῶς στὸ σημεῖο τῆς νότιας εἰσόδου τῆς λιτῆς. Ἡ ὑπαρξὴ «βι-

---

Θὰ ἤθελα καὶ ἀπὸ αὐτὴ τὴ θέση νὰ εὐχαριστήσω τὸν καθηγούμενου τῆς Ἱ. Μ. Ἀγ. Διονυσίου Ἀρχιμανδρίτη κ. Πέτρο καὶ τὴν ἀδελφότητα τῆς Μονῆς γιὰ τὴν πρόφρονου φιλοξενία καὶ τὴ διευκόλυνση τῆς ἐργασίας μου. Ἰδιαιτέρως εὐχαριστῶ τὸν Γέροντα Συμεῶν Διονυσιάτη γιὰ τὴν ἐν γένει βοήθειά του, γιὰ τὶς πολύτιμες πληροφορίες ποὺ ἔθεσε στὴ διάθεσή μου, γιὰ τὸ ἐνδιαφέρον καὶ τὴν ἐνθάρρυνσή του.

1. Ζαχαρίας Παπαντωνίου, Ἅγιον Ὅρος, Ἀθήνα 1934, σ. 142, 146. Ὁ Ζαχαρίας Παπαντωνίου πέρασε ἀπὸ τὴ Μονὴ Διονυσίου στὶς 14 Σεπτεμβρίου 1932. Ἡ ὑπογραφή του, χωρὶς ἄλλο σχόλιου, στὸ Βιβλίον Ἐπισκεπτῶν Ἱ.Μ. Διονυσίου 1908-1935, φ. 132.

2. Στὸ παράφυλλο τοῦ χειρογράφου κώδικα τῆς Μονῆς Διονυσίου, ἀρ. 246. Βλ. Σ. Καδᾶς, *Τὰ σημειώματα τῶν χειρογράφων τῆς Μονῆς Διονυσίου Ἁγίου Ὁρους*, Ἅγιον Ὅρος 1996, σ. 77.

βλιοθήκης πλουσιωτάτης» στη Μονή Διονυσίου μαρτυρείται τὸ 1701 ἀπὸ τὸν Ἰωάννη Κομνηνὸ στὸ πρῶτο Προσκυνητᾶριο τοῦ Ἁγίου Ὁρους³, μεταγενέστεροι ὅμως λόγιοι ἐπισκέπτες, ἰδίως ξένοι, ἀναφέρονται σχεδὸν ἀποκλειστικὰ στὰ χειρόγραφα τῆς Μονῆς, μερικὰ ἀπὸ τὰ ὁποῖα μνημονεύουν, ἐξαίροντας τὴν παλαιότητα ἢ τὸ καλλιτεχνικὸ καὶ παλαιογραφικὸ τους ἐνδιαφέρον.

Ὁ γνωστὸς προσκυνητῆς μοναχὸς Βασίλειος Μπάροσκυ, ὁ Κιεβοπολίτης, ἐπισκέφθηκε τὴ Μονὴ Διονυσίου τὸ 1744 καὶ στὴ σχετικὴ περιγραφὴ, στὸ ἡμερολόγιο τῶν ταξιδιῶν του, μνημονεύει τὰ ἐντυπωσιακὰ χρυσόβουλλα τοῦ ἀρχαίου της, ὄχι ὅμως βιβλία, χειρόγραφα ἢ ἔντυπα⁴. Στὴ βιβλιοθήκη τῆς Μονῆς ἀναφέρονται οἱ λόγιοι Ἄγγλοι ταξιδιωτῆς J. D. Carlyle καὶ Philip Hunt, ποὺ τὴν ἐπισκέφθηκαν στίς 14 Ἀπριλίου 1801. Ὁ Carlyle ἀναφέρει ὅτι ἡ βιβλιοθήκη βρισκόταν πάνω ἀπὸ τὴν ἐκκλησία καὶ σημειώνει ὅτι τὰ βιβλία φυλάσσονταν σὲ δύο κασέλες καὶ ἔτσι ἦταν προστατευμένα ἀπὸ τὴν πολιορκία τῶν ἐντόμων⁵. Ὁ Hunt ἀναφέρεται συνοπτικὰ στὰ χειρόγραφα καὶ μνημονεύει ὅσα κείμενα τῆς ἀρχαίας γραμματείας μπόρεσε νὰ ἀναγνωρίσει⁶. Στὴ βιβλιοθήκη τῆς Μονῆς ἀναφέρεται μὲ ἐνθουσιασμὸ ὁ Robert Curzon, ποὺ τὴν ἐπισκέφθηκε τὸ καλοκαίρι τοῦ 1834. Ὁ Curzon χαρακτηρίζει τὴ βιβλιοθήκη «μεγαλειώδη συλλογὴ», ἐννοώντας κυρίως τὰ χειρόγραφα, περγαμηνὰ καὶ χαρτῶα, ποὺ ἐξέτασε, καὶ διαπιστώνει ὅτι γενικὰ ἡ κατάσταση τῶν βιβλίων ἦταν καλὴ⁷. Σημαντικὴ εἶναι ἡ μαρτυρία του ὅτι οἱ μοναχοὶ τοῦ νέου τότε κοινοβίου ἀρνήθηκαν νὰ ἀποχωριστοῦν ὁποιοδήποτε ἀπὸ τὰ χειρόγραφα τους⁸. Ὁ Curzon εἶναι ὁ πρῶτος ἐπισκέπτης ποὺ ἀναφέρεται ρητὰ καὶ στὴν ὑπαρξὴ ἔντυπων βιβλίων, τῶν ὁποίων ὅμως ὁ ἀριθμὸς, κατὰ τὴν ἐκτίμησή του, ἦταν μικρὸς. Δὲν θὰ ἦταν ἐνδεχομένως ἀβάσιμο νὰ υποθέσουμε ὅτι μέχρι τὶς ἀρχὲς τοῦ δεκάτου ἐνάτου αἰῶνα στὴ βιβλιοθήκη τῆς Μονῆς φυλάσσονταν κυρίως χειρόγραφα καὶ ὅτι ὁ μεγάλος ὄγκος τῶν ἐντύπων βιβλίων εἰσῆλθε σ' αὐτὴ κατὰ τὴ διαδρομὴ τοῦ ἴδιου αἰῶνα.

3. Ἰωάννης Κομνηνός, *Προσκυνητᾶριον τοῦ Ἁγίου Ὁρους τοῦ Ἄθωνος*, ἡ ἔκδ., ἐπιμ. Ἰερομ. Ἰουστίνου Σιμωνοπετρίτη, Καρυὲς 1984, σ. 69.

4. R. Gothoni, *Tales and Truth. Pilgrimage on Mount Athos past and present*, Ἐλσίνκι 1994, σ. 78.

5. Alkis Anghelou, «J. D. Carlyle's Journal of Mount Athos (1801)», *Ὁ Ἐρανιστής*, 3 (1965), σ. 54.

6. «Mount Athos. An Account of the Monastic Institutions and the Libraries of the Holy Mountain from the Papers of Dr. Hunt», στὸ Robert Walpole, *Memoirs relating to European and Asiatic Turkey*, Λονδίνο 1818, σ. 213.

7. Robert Curzon, *Visits to Monasteries in the Levant*, Λονδίνο 1849, σ. 395.

8. Στὸ ἴδιο, σ. 395: «Alas! They would part with nothing».

Μερικά χρόνια μετά τὸν Curzon ἐργάστηκε στὴ Μονὴ Διονυσίου καὶ ὁ Jacob Philipp Fallmerayer. Στὸ μοναστήρι τὸν ἔφεραν τὸ 1841 οἱ ἔρευνές του γιὰ τὴν ἱστορία τῆς Αὐτοκρατορίας τῆς Τραπεζοῦντος, καὶ φυσικὰ ἀναφέρεται στὸ ἰδρυτικὸ χρυσόβουλλο τῆς Μονῆς, ποῦ ἐξέδωσε ὁ αὐτοκράτωρ τοῦ Πόντου, Περαιτείας, Ἰβηρίας καὶ πάσης Ἀνατολῆς Ἀλέξιος Γ' ὁ Μέγας Κομνηνός⁹. Ὁ Fallmerayer ὁμιλεῖ μὲ πολλὴ συμπάθεια γιὰ τὴ Μονή, τὴν ὁποία ἀποκαλεῖ «τὸ ἀξιαγάπητο κοινόβιο»¹⁰. Σὲ πολλὰ σημεῖα τοῦ ἀπομνημονεύματός του γιὰ τὸ Ἅγιον Ὄρος ἀναφέρεται στίς ἔρευνές του στὴ Μονὴ καὶ ἐπισημαίνει τὴν ἱστορικὴ σημασία τῆς Ἰδρυσῆς της ἀπὸ τὸν αὐτοκράτορα τῆς Τραπεζοῦντος, ὡς ἀδελφοῦ μοναστικοῦ καθιδρύματος μὲ τὴ μεγάλη ποντιακὴ Μονὴ Σουμελαῖ. Ἀπὸ τὸν Fallmerayer ἔχουμε καὶ μιὰ κάπως πιὸ ἀναλυτικὴ μαρτυρία γιὰ τὴν ἐργασία του στὴ βιβλιοθήκη τῆς Μονῆς. Ἡ μαρτυρία εἶναι σημαντικὴ καὶ γιὰ τὶς λεπτομέρειες ποῦ μᾶς παρέχει ἀλλὰ κυρίως ἐπειδὴ ἀποκαλύπτει ὅτι ἡ βιβλιοθήκη ἀποτελοῦσε ὑπαρκτὸ στοιχεῖο τῆς ζωῆς τοῦ κοινοβίου. Στὴν ἐργασία του ὁ Fallmerayer ἀναφέρει ὅτι διευκολύνθηκε ἀπὸ τὸν μοναχὸ Γεράσιμο. Μνημονεύει ἐπίσης μὲ εὐγνωμοσύνη τὴν κατανόηση ποῦ ἔδειξε στὰ αἰτήματά του ὁ ἡγούμενος τῆς Μονῆς, τὸν ὁποῖον δὲν κατονομάζει ἀλλὰ ὁπωσδήποτε πρόκειται γιὰ τὸν ἡγούμενο Εὐλόγιο (1836-1866). Ἀφοῦ ὁ Γερμανὸς ἐπισκέπτης τοῦ ἐξέθεσε ἀναλυτικὰ, μὲ τὴ βοήθεια τοῦ μοναχοῦ Γερασίμου, τὰ σχετικὰ μὲ τὶς μελέτες του γιὰ τὴν Αὐτοκρατορία τῆς Τραπεζοῦντος καὶ τὴν ἱστορία τῶν Κομνηνῶν, ὁ ἡγούμενος Εὐλόγιος τοῦ ἔδωσε «πλήρη ἐλευθερία νὰ δεῖ, νὰ ἀντιγράψει καὶ νὰ κάνει στὴ βιβλιοθήκη ὅ,τι ἤθελε»¹¹. Χωρὶς ἀμφιβολία, ὁ Fallmerayer θὰ μπορούσε νὰ θεωρηθεῖ ὁ πρῶτος σύγχρονος ἀναγνώστης καὶ ἐρευνητὴς ποῦ ἐργάστηκε συστηματικὰ στὴ βιβλιοθήκη τῆς Μονῆς, ἀρκετὰ πρὶν ἀπὸ τὸν Σπυρίδωνα Λάμπρο καὶ τοὺς μεγάλους ἐρευνητὲς τοῦ εἰκοστοῦ αἰῶνα ποῦ τὸν ἀκολούθησαν.

Στὸν πλοῦτο τῶν χειρογράφων καὶ τῶν ἀρχείων τῆς Μονῆς ἀναφέρεται καὶ ὁ Γάλλος ἀνατολιστὴς, παλαιογράφος καὶ νομισματολόγος Victor Langlois, ποῦ ἐπισκέφθηκε τὸ Ἅγιον Ὄρος στὸ πλαίσιο τῶν ἐρευνῶν του στὴν Ἑλληνικὴ Ἀνατολή¹². Λίγο μετὰ τὸν Langlois ἔχουμε καὶ τὴν πρωιμότερη –ἐκτὸς αὐτῆς

9. Jakob Philipp Fallmerayer, *Hagion Oros oder der Heilige Berg Athos*, mit einem Nachwort von Franz Dölger, Βιέννη 1949, σ. 46, 85-87.

10. Στὸ ἴδιο, σ. 46.

11. Στὸ ἴδιο, σ. 85. Τὰ ἀποτελέσματα τῶν ἐρευνῶν του αὐτῶν ὁ Fallmerayer παρουσιάζει στὸ ἔργο του *Original-Fragmente, Chroniken, Inschriften und anderes Materiale zur Geschichte des Kaiserthums Trapezunt*, 2 τόμοι, Μόναχο 1841-1846.

12. Victor Langlois, *Le Mont Athos et ses monastères*, Παρίσι 1867, σ. 24-25.

τοῦ Ἰωάννη Κομνηνοῦ– μαρτυρία Ἑλληνα ἐπισκέπτη γιὰ τὴ βιβλιοθήκη τῆς Μονῆς. Προέρχεται ἀπὸ τὸ ὀδοιπορικὸ τοῦ Ι. Μ. Ραπτάρχη, τὸν ὁποῖο ἐντυπωσίασε «ἡ ἐπιμελῶς περιπεποιημένη βιβλιοθήκη τῆς Μονῆς»¹³. Ὁ Ραπτάρχης ὑπολογίζει ὅτι ὁ ἀριθμὸς τῶν χειρογράφων ἀνέρχεται σὲ χίλια, «ἐν οἷς ἀρκετὰ πλείστου λόγου ἄξια», δὲν σχολιάζει ὁμῶς τὰ ἐντυπα βιβλία. Ὁ πνευματικὸς καὶ καλλιτεχνικὸς πλοῦτος τῆς Μονῆς τὸν ὀδηγεῖ σὲ μιὰ εὐστοχὴ διαπίστωση: «Τὸ μοναστήριον τοῦτο, κατ' εὐτυχῆ τινὰ συγκυρίαν, δὲν ἔπαθεν ὅσα τὰ λοιπὰ, ἐπειδὴ ἀναλόγως πρὸς τὴν μικρὰν του ἕκτασιν περιέχει θησαυροὺς ὄντως ἐκπληκτικούς».

Τὸ 1915, ἐπὶ ἡγουμένου Δοσιθέου, ἡ βιβλιοθήκη τῆς Μονῆς, ποὺ στὴ διαδρομῇ τοῦ δεκάτου ἐνάτου αἰῶνα εἶχε ἐμπλουτισθεῖ σημαντικά, μεταφέρθηκε στὸν πύργο, σὲ εἰδικὰ διαρρυθμισμένο χῶρο¹⁴. Τὰ ἐντυπα βιβλία τοποθετήθηκαν σὲ ἰδιαίτερες προθῆκες καὶ ἀριθμήθηκαν κατ' αὔξοντα ἀριθμὸ. Τὸ 1903 συντάχθηκε καὶ κατάλογος τῆς βιβλιοθήκης ποὺ παραδίδεται στὸν Κώδικα 854 τῆς Μονῆς Διονυσίου. Ἀργότερα, κατὰ τὴ δεκαετία τοῦ 1960, μεταφέρθηκε σὲ νεότερο κτίριο, νότια τοῦ Καθολικοῦ, καὶ στὴ συνέχεια προσωρινὰ στεγάστηκε στὴ βόρεια πτέρυγα. Ἡ γενικὰ καλὴ κατάσταση τῶν βιβλίων, ποὺ εἶχαν διαπιστώσει παλαιότερα οἱ Carlyle καὶ Curzon, συνέτεινε ὥστε νὰ διασωθοῦν τὰ πλεῖστα ἀπὸ τὰ ἀρχικὰ σταχῶματα τόσο τῶν χειρογράφων ὅσο καὶ τῶν ἐντύπων¹⁵.

Ἡ ἱστορία τῆς βιβλιοθήκης τῆς Μονῆς Διονυσίου δὲν ἐξαντλεῖται φυσικὰ μὲ τις ἀναφορὲς τῶν παλαιότερων ἐπισκεπτῶν σ' αὐτὴν. Παραμένει ὑπαρκτὴ καὶ ἐντυπωσιακὴ πραγματικότητα γιὰ τὴν ἐπιστημονικὴ ἔρευνα καὶ κατὰ τὸν εἰκοστὸ αἰῶνα. Οἱ διαπιστώσεις τῶν παλαιότερων ἐπισκεπτῶν γιὰ τὸν πλοῦτο, τὴν καλὴν κατάσταση τῶν βιβλίων καὶ τὴν προθυμίαν τῶν πατέρων τῆς Μονῆς νὰ ἀνταποκριθοῦν πρὸς τὶς ζητήσεις τῶν μελετητῶν μεταβάλλονται σὲ μόνιμη ἐπωδὸ στὸ *Βιβλίον Ἐπισκεπτῶν τῆς Ἱερᾶς Μονῆς Διονυσίου* γιὰ τὴν περίοδο 1908-1935, τὸ παλαιότερο σωζόμενο χειρόγραφο αὐτοῦ τοῦ τύπου στὴ βιβλιοθήκη τῆς Μονῆς. Οἱ ἐπισκέπτες τῆς περιόδου αὐτῆς εἶναι πολλοὶ καὶ οἱ περισσότεροι ἀναφέρονται στὶς ἐντυπώσεις τους ἀπὸ τὴ βιβλιοθήκη. Μεταξύ

13. Ι. Μ. Ραπτάρχης, «Ἐντυπώσεις περιηγήσεως εἰς Ἄθωνα», *Ἐπτάλοφος*, Α' (1869), σ. 217.

14. Ἀρχμ. Γαβριήλ, *Ἡ ἐν Ἁγίῳ Ὅρει Ἱερὰ Μονὴ τοῦ Ἁγίου Διονυσίου*, Ἀθήνα 1959, σ. 57.

15. Πάντως ἡ λειτουργία βιβλιοδετεῖων στὴ Μονὴ μαρτυρεῖται κατὰ τὸ ἀΐμιση τοῦ δεκάτου ἐβδόμου αἰῶνα καὶ πάλι κατὰ τὰ μέσα τοῦ δεκάτου ἐνάτου αἰῶνα. Σταχῶματα ἀπὸ τὴ δευτέρη περίοδο εἶναι εὐκόλα ἀναγνωρίσιμα στὴ βιβλιοθήκη.

τους συγκαταλέγονται κορυφαίες μορφές τῆς ἐπιστήμης τοῦ εἰκοστοῦ αἰώνα, καθὼς καὶ ταπεινότεροι μελετητὲς ποὺ προσέφευγαν γιὰ τὶς ἔρευνές τους στὸν πλοῦτο τῶν χειρογράφων κυρίως τῆς Μονῆς Διονυσίου. Ὅλοι ἀνεξαιρέτως στὴν περίοδο αὐτὴ εὐχαριστοῦν τοὺς πατέρες καὶ ἰδιαίτερα τὸν βιβλιοθηκᾶριο ἱερομόναχο Μάρκο, ἡγούμενο τῆς Μονῆς στὰ 1926-1931. Μεταξὺ τῶν ἐπισκεπτῶν ποὺ ἀναφέρονται εἰδικὰ στὴ βιβλιοθήκη, στὸν πλοῦτο καὶ τὴν καλὴ τῆς ὀργάνωση, περιλαμβάνονται ὁ Ἀθηνῶν Θεόκλητος τὸ 1908, ὁ καθηγητὴς Martin Sprengling τοῦ Πανεπιστημίου τοῦ Σικάγου τὸ 1909, ὁ ἱεροδιάκονος Φιλόθεος Λογοβαρδίτης –προφανῶς ὁ Φιλόθεος Ζερβάκος, γνωστὴ πατερικὴ μορφή τοῦ Ὀρθόδοξου μοναχισμοῦ τοῦ αἰώνα μας– τὸ 1910, τὸν ἴδιο χρόνο ὁ «Πνευματικὸς Ποιμὴν τῆς ἐν Σουηδία Λουθηρανικῆς Ἐκκλησίας» Ἑρμαν Νεάννερ, ὅπως ὁ ἴδιος γράφει τὸ ὄνομα καὶ τὴν ιδιότητά του στὰ ἑλληνικά, τὸ 1914 τρεῖς Ρουμᾶνοι μελετητὲς ἀπὸ τὸ Ἰνστιτοῦτο Νοτιοανατολικῆς Εὐρώπης τοῦ Βουκουρεστίου, καὶ ὁ Ἀριστείδης Φουτριδης, «Ὀδοιπορῶν Ἑταῖρος τοῦ Πανεπιστημίου Harvard». Στὶς 10 Δεκεμβρίου 1914 ὑπογράφουν στὸ βιβλίο ὁ Νίκος Καζαντζάκης καὶ ὁ Ἄγγελος Σικελιανός, χωρὶς ὅμως σχόλια¹⁶. Κατὰ τὴ διάρκεια τοῦ Πρώτου Παγκοσμίου Πολέμου εἶναι λιγοστοὶ οἱ μελετητὲς ποὺ φτάνουν στὸ Ἅγιον Ὄρος, στὰ 1921 ὅμως ἐργάζεται στὴ βιβλιοθήκη ὁ Λατίνος ἀρχιεπίσκοπος Ἀθηνῶν Louis Petit, προετοιμάζοντας τὴ μνημειώδη βιβλιογραφία τῶν ἑλληνικῶν ἀκολουθιῶν¹⁷. Τὸν ἴδιο χρόνο ἐργάζεται στὴ βιβλιοθήκη καὶ ὁ Robert Blake, καθηγητὴς στὸ Τμῆμα Ἱστορίας τοῦ Harvard University. Τὸν Ἀπρίλιο τοῦ 1921 περνᾷ ἀπὸ τὴ Μονὴ ὁ Νίκος Βέης, τὸν Μάιο τοῦ ἴδιου ἔτους ὁ Μανόλης Τριανταφυλλίδης, τὸν Ἰούλιο ὁ Τραπεζοῦντος Χρῦσανθος καὶ τὸν Σεπτέμβριο ὁ David Talbot Rice καὶ ὁ Robert Byron¹⁸. Τὸ 1928 θαυμάζει τὴν «μεγάλην τάξιν» τῆς βιβλιοθήκης ὁ Franz Dölger, ἐνῶ τὸ 1931 καὶ πάλι τὸ 1933 τὴν ἐπισκέπτεται ὁ Richard Dawkins, καθηγητὴς τῆς Βυζαντινῆς καὶ Νεοελληνικῆς Γλώσσας καὶ Λογοτεχνίας στὸ Πανεπιστήμιο τῆς Ὁξφόρδης¹⁹. Ἐπίσης τὸ 1933 ἐργάζεται στὴ βιβλιοθήκη ὁ ἱερομόναχος Λαυρέντιος Τάρδο, διευθυντὴς τῆς «Μελουργικῆς Σχολῆς» τῆς Μονῆς τῆς Κρυπτοφέρρης, ποὺ ἐπισκέφθηκε τὴ Μονὴ Διονυσίου μαζί μὲ τὸν

16. Τὶς παρατηρήσεις τους καταγράφουν σὲ ἡμερολογιακὰ κείμενα. Βλ. Π. Πρεβελάκης, Ἄγγελος Σικελιανός, Ἀθήνα 1984, σ. 121-124.

17. Louis Petit, *Bibliographie des acolouthies grecques*, Βρυξέλλες 1926.

18. Πβ. Robert Byron, *The Station. Athos: Treasures and Men*, Λονδίνο 1931, σ. 113-123 καὶ Robert Byron - David Talbot Rice, *The Birth of Western Painting*, Νέα Ὑόρκη 1968 (α' ἔκδ. 1930), σ. 153-154 καὶ σποραδικά.

19. Richard Dawkins, *The Monks of Athos*, Λονδίνο 1936, σ. 155-157, 372-373.

ήγούμενο τῆς Κρυπτοφέρρης Ίσιδωρο Croce. Τὸν ἴδιο χρόνο ἐπισκέπτεται τῆ Μονῇ ὁ Πρόεδρος τοῦ Πανεπιστημίου Harvard Kenneth Conant. Τὸ 1935, τέλος, ἐπισκέπτεται τῆ Μονῇ καὶ ἐργάζεται στὴ βιβλιοθήκη –προφανῶς γιὰ νὰ μελετήσει τὰ εἰκονογραφημένα χειρόγραφα, ἰδίως τὸν Κώδικα 587 τῆς Μονῆς– ὁ Kurt Weitzmann²⁰.

Ἄπὸ τὴν παρακολούθηση τῶν ἐγγραφῶν στὸ Βιβλίον Ἐπισκεπτῶν ἀναδύεται κάπως ἀπροσδόκητα γιὰ τὸν ἀνυποψίαστο παρατηρητὴ ἡ ἀξιοσημείωτη λειτουργία τῆς βιβλιοθήκης τῆς Μονῆς ὡς κέντρου ἐπιστημονικῆς ἔρευνας στὴ διαδρομὴ τοῦ εἰκοστοῦ αἰῶνα.

II

Ἡ βιβλιοθήκη τῶν ἐντύπων τῆς Μονῆς Διονυσίου δὲν εἶναι ἀπὸ τὶς μεγαλύτερες τοῦ Ὄρους. Δὲν ἐντυπωσιάζει μὲ τοὺς ἀριθμοὺς καὶ μὲ τὸν ὄγκο τῶν περιεχομένων της, ὅπως συμβαίνει σὲ ἄλλες μονές, ἰδίως τὸ Βατοπέδι, τῆ Λαύρα καὶ τῆ Μονῇ Ἰβήρων ἢ τὸν Ἅγιο Παντελεήμονα μὲ τὴν κολοσσιαία συλλογὴ σλαβονικῶν καὶ ρωσικῶν βιβλίων τοῦ δεκάτου ἐνάτου αἰῶνα. Στὴ Μονῇ Διονυσίου ἡ συλλογὴ τῶν παλαιῶν βιβλίων –ἀρχέτυπα, παλαιότυπα καὶ ἐκδόσεις μέχρι τοῦ ἔτους 1899– προσεγγίζει τὸν ἀριθμὸ τῶν 3.800. Ἡ σπανιότητα καὶ ἡ σπουδαιότητα τῶν ἐκδόσεων ποὺ περιλαμβάνει ἡ σχετικὰ μικρὴ αὐτὴ συλλογὴ ἐντυπων βιβλίων, τὴν κατατάσσουν μεταξὺ τῶν τεσσάρων σημαντικότερων βιβλιοθηκῶν τοῦ Ἁγίου Ὄρους. Σύμφωνα μὲ τὴν καταμέτρηση τοῦ Γέροντος Γαβριήλ, Καθηγουμένου τῆς Μονῆς Διονυσίου, στὴ βιβλιοθήκη περιλαμβάνονταν ἕξι ἀρχέτυπα τοῦ δεκάτου πέμπτου αἰῶνα. Ἡ καταμέτρηση τοῦ Γέροντος Γαβριήλ ἀνεβάζει τὸν ἀριθμὸ τῶν ἐκδόσεων τοῦ δεκάτου ἔκτου αἰῶνα σὲ 200, ἐνῶ ἀναφέρονται 300 ἐκδόσεις τοῦ δεκάτου ἐβδόμου αἰῶνα (1600-1699) καὶ 1250 ἐκδόσεις τῶν ἐτῶν 1700-1850²¹. Οἱ ἀριθμοὶ αὐτοὶ μποροῦν τώ-

20. Πβ. Kurt Weitzmann, «An imperial lectionary in the Monastery of Dionysiou on Mount Athos. Its origins and wanderings», *Revue des Études Sud-Est Européennes*, 7 (1969), σ. 239-253 [= *Byzantine Liturgical Psalters and Gospels*, Λονδίνο, Variorum Reprints, 1980, Μελέτη XII] καὶ τοῦ ἴδιου *Studies in the Arts at Sinai*, Princeton 1982, σ. XI 300 καὶ XIV 411. Αναλυτικότερα γιὰ τὶς μαρτυρίες ποὺ κωδικοποιεῖ τὸ Βιβλίον Ἐπισκεπτῶν βλ. P. M. Kitromilides, «Athos and its Image in the early twentieth century. The Visitor Book of Dionysiou Monastery 1908-1935», *Mélanges offerts à Astérios Argyriou*, ἐπιμ. Εἰρήνης Τσαμαδοῦ, Παρίσι 2000, σ. 145-159.

21. Ἀρχιμ. Γαβριήλ, ὁ.π., σ. 59. Συνοπτικὴ καταγραφὴ ἀντιτύπων ἑλληνικῶν ἐκδόσεων μεταξὺ τῶν ἐτῶν 1495 καὶ 1863 στὴ βιβλιοθήκῃ τῆς Μονῆς Διονυσίου μπορεῖ νὰ

ρα να ἀναθεωρηθοῦν βάσει τῶν νέων καταμετρήσεων, ποὺ ἀποδίδουν ἀκριβέστερα τὴν εἰκόνα τῆς βιβλιοθήκης τῶν ἐντύπων τῆς Μονῆς. Τὰ στοιχεῖα αὐτὰ ἐμφανίζονται στὸν παρακάτω Πίνακα.

ΠΙΝΑΚΑΣ

Ποσοτικά στοιχεῖα παλαιῶν βιβλίων I. Μονῆς Διονυσίου

αἰώνας	ἀριθμὸς ἀντιτύπων
15ος	9
16ος	194
17ος	78
18ος	484
Σύνολο	765

Ὅπως φαίνεται ἀπὸ τὸν Πίνακα, τὰ πολὺτιμα ἀρχέτυπα τῆς Μονῆς ὑπερβαίνουν κατὰ τρία τὸν ἀριθμὸ ποὺ ἀναφέρει ὁ Γέρων Γαβριήλ, ἐνῶ οἱ ἐκδόσεις τοῦ δεκάτου ἔκτου αἰώνα βρίσκονται πολὺ κοντὰ στοὺς δικοὺς τοῦ ἀριθμοῦς. Ἡ ἀπόκλιση ὡς πρὸς τὸν ἀριθμὸ τῶν ἀρχετύπων ἴσως νὰ ὀφείλεται στὴ μὴ καταμέτρηση τοῦ δευτέρου ἀντιτύπου τῶν ἐκδόσεων τῶν λόγων τοῦ Δημοσθένη, τοῦ 1496, καὶ τῶν κωμωδιῶν τοῦ Ἀριστοφάνη, τοῦ 1498, ποὺ κατέχει ἡ Μονή. Αἰσθητὴ εἶναι ἡ ἀπόκλιση στοὺς ἀριθμοὺς ποὺ ἀφοροῦν τὰ βιβλία τοῦ δεκάτου ἑβδόμου αἰώνα, τὰ ὁποῖα οἱ νέες καταμετρήσεις ἔδειξαν ὅτι εἶναι πολὺ περισσότερα ἀπ' ὅ,τι τὰ ὑπολόγιζαν παλαιότερα οἱ πατέρες.

Τὰ ἀρχέτυπα τῆς Μονῆς ἀναγράφονται στὴ συνέχεια· σὲ παρένθεση σημειώνεται ὁ ἀριθμὸς τοῦ βιβλίου στὴν ἰσχύουσα ἀρίθμηση τῆς βιβλιοθήκης.

Γραμματικὴ Λασκάρεως τοῦ Βυζαντίου, Βενετία: Aldus, 1494-95 (ἀρ. 209).

Θεοδώρου Γραμματικῆς Εἰσαγωγῆς τῶν εἰς τέσσαρα, Βενετία: Aldus, 1495 (ἀρ. 2).

Ἀριστοτέλους Ὅργανον, Βενετία: Aldus, 1495 (ἀρ. 5).

Δημοσθένους Λόγοι 62, Λιβανίου Σοφιστοῦ ὑποθέσεις εἰς τοὺς αὐτοὺς λόγους, Βενετία: Aldus, 1496 (ἀρ. 40 καὶ 41).

Θησαυρὸς Κέρας Ἀμαλθείας καὶ Κῆπος Ἀδώνιδος, Βενετία: Aldus, 1496 (ἀρ. 39).

βρεῖ τώρα ὁ μελετητὴς στὸ ἔργο τοῦ Θωμᾶ Ι. Παπαδόπουλου, *Βιβλιοθήκες Ἁγίου Ὁρους. Παλαιὰ ἑλληνικὰ ἔντυπα*, Ἀθήνα 2000.

Ἀριστοφάνους *Κωμωδία Ἐννέα*, Βενετία: Aldus, 1498 (ἀρ. 1 καὶ 36).

Λεξικὸν Σουΐδα, ἐπιμ. Δ. Χαλκοκονδύλη, Μεδιόλανα: Bissoli, 1499 (ἀρ. 90).

Στὰ παλαιότυπα τοῦ δεκάτου ἔκτου αἰώνα περιλαμβάνεται τὸ μοναδικὸ στὸ Ἅγιον Ὅρος ἀντίτυπο τῆς editio princeps τῶν *Εἰδυλλίων* τοῦ Θεοκρίτου, ποὺ ἐπιμελήθηκε στὴ Ρώμη ὁ Ζαχαρίας Καλλιέργης τὸ 1516 (ἀρ. 148)²². Τὸ ἀντίτυπο φέρει κτητορικὸ σημεῖωμα: † Ἰωσήφ ἱερομονάχου [...] 1633. Ὁ ἴδιος κτήτορας ἀφιέρωσε καὶ ἄλλα βιβλία στὸ σκευοφυλάκιο τῆς Μονῆς. Μοναδικὸ ἐπίσης στὶς ἄθωνικὲς βιβλιοθήκες εἶναι τὸ ἀντίτυπο τῆς ἔκδοσης τοῦ 1567 τοῦ *Πεντηκοσταρίου*, ποὺ τυπώθηκε στὴ Βενετία ἀπὸ τὸν Χριστόφορο Zanetti (ἀρ. 170)²³. Τὸ κτητορικὸ σημεῖωμα + κτῆμα μονῆς τοῦ κύρ Διονυσίου εἶναι μὲ τὸ χέρι τοῦ ἱερομονάχου Ἰγνατίου.

Μεταξὺ τῶν ἐκδόσεων τοῦ δεκάτου ὀγδόου αἰώνα τὸ σπανιότερο βιβλίον στὴ βιβλιοθήκη τῆς Μονῆς εἶναι ἡ *Ἐκλογή τοῦ Ψαλτηρίου παντὸς τοῦ Νεοφύτου* Καυσοκαλυβίτη, τὸ μοναδικὸ βιβλίον ποὺ τυπώθηκε στὸ Ἅγιον Ὅρος, στὸ τυπογραφεῖο τοῦ Δούκα Σωτήρη τοῦ Θασίου, στὴ Μεγίστη Λαύρα, τὸ 1759. Τῆς ἔκδοσης αὐτῆς σώζονται δέκα ἀντίτυπα στὴ Λαύρα καὶ πέντε στὸ Βατοπέδι, δύο στὴ Μονὴ Διονυσίου (ἀρ. 265 καὶ 677) καὶ ἓνα στὴ Μονὴ Ἁγ. Παντελεήμονος²⁴. Ἐκτὸς Ἁγίου Ὁρους εἶναι γνωστὰ δύο μόνον ἀντίτυπα: ἓνα ἐλλιπές, στὴ Γεννάδειο Βιβλιοθήκη, στὴν Ἀθήνα, καὶ ἓνα στὴ βιβλιοθήκη τῶν Ἀσσομφιονιστῶν Πατέρων, στὴ Ρώμη. Ἡ ἑλληνικὴ βιβλιοπαραγωγή τοῦ δεκάτου ὀγδόου αἰώνα ἀντιπροσωπεύεται πλούσια στὴ βιβλιοθήκη τῆς Μονῆς. Ὅπως ἦταν ἀναμενόμενο, ὑπάρχουν ἀντίτυπα ἀπὸ ὅλες σχεδὸν τὶς ἐκδόσεις ἐκκλησιαστικῶν, πατερικῶν καὶ ἀσκητικῶν κειμένων. Ἀπὸ τὶς ἐντυπωσιακότερες ἐκδόσεις τοῦ δεκάτου ὀγδόου αἰώνα εἶναι οἱ δέκα τρεῖς ὀγκῶδεις τόμοι τοῦ Ἁγίου Ἰωάννου τοῦ Χρυσοστόμου, *Τὰ εὑρισκόμενα πάντα*, Βενετία 1734-1741 (ἀρ. 309-321), ποὺ δώρισε στὴ Μονὴ τὴν πρώτη Ἰανουαρίου 1821 ὁ Ἄρχων Καμινάρης Διαμαντάκης. Πλούσια ἀντιπροσωπεύεται τὸ ἔργο τοῦ ἀδελφοῦ τῆς Μονῆς Ἁγίου Νικοδήμου τοῦ Ἀγιορείτη²⁵. Ἐκεῖνο ὅμως ποὺ εἶναι ιδιαίτε-

22. *Θησαυροὶ τοῦ Ἁγίου Ὁρους*, Θεσσαλονίκη 1997, σ. 577.

23. Στὸ ἴδιο, σ. 578. Τὸ βιβλίον φέρει στὸ τετράδιο 18 ἐμβόλιμο χειρόγραφο φύλλον μὲ τὴν ἀκολουθία τοῦ μικροῦ ἔσπερινοῦ τῆς Ἀναλήψεως. Ἐνδεχομένως τὸ φύλλον αὐτὸ εἶναι αὐτόγραφο τοῦ ἱερομονάχου Ἰγνατίου, ὁ ὁποῖος ὡς τυπικάρχης τῆς Μονῆς θὰ ἀπέβλεπε μὲ τὴν παρεμβολὴ αὐτὴ νὰ συμβάλει στὴν εὐρυθμότερη τέλεση τῶν ἀκολουθιῶν τῆς Μονῆς.

24. Στὸ ἴδιο, σ. 582-583. Ὁ Θ. Παπαδόπουλος, *Βιβλιοθήκες Ἁγίου Ὁρους*, Ἀθήνα 2000, σ. 128 προσθέτει ἄλλα δύο ἀντίτυπα στὴ Μονὴ Παντελεήμονος καὶ ἓνα στὴ Μονὴ Ἐσφιγμένου.

25. Ἡ συλλογὴ τῶν βιβλίων τοῦ Ἁγίου Νικοδήμου τοῦ Ἀγιορείτη στὴ βιβλιοθήκη περιλαμβάνει τὶς πρώτες ἐκδόσεις τῆς *Φιλοκαλίας*, Βενετία 1782 (ἀρ. 248, 521-522,

ρα αξιοσημείωτο για τη βιβλιοθήκη του «άσκητικού κοινοβίου» είναι η παρουσία πολλών εκδόσεων του Νεοελληνικού Διαφωτισμού και της νεωτερικής γραμματείας, που καταγράφει τον αναπροσανατολισμό της ελληνικής σκέψης προς την παιδεία της Δύσεως αυτή την εποχή.

Από τα κλασικά κείμενα του Νεοελληνικού Διαφωτισμού απαντώνται στη βιβλιοθήκη της Μονής Διονυσίου ή Λογική έκ παλαιών και νεωτέρων συνεραισθείσα, Λειψία 1766, του Εύγενίου Βούλγαρη, σε δύο αντίτυπα (άρ. 290 και 2392). Τα αντίτυπα είναι πλήρη, διασώζουν δηλαδή και την χαλκογραφία με την προσωπογραφία του συγγραφέα στην προμετωπίδα, που ως γνωστόν λείπει από τα περισσότερα σωζόμενα αντίτυπα του έργου²⁶. Το αντίτυπο της Λογικής ύπ' άρ. 2392 φέρει το έξης κτητορικό σημείωμα: *Πέλει / Και τόδε σὺν τοῖς ἄλλοις Ἰλαρίωνος μοναχοῦ Ξηροποταμηνοῦ ἀνιῶν δηνάρια ἢ τανῦν δὲ Γερασίουμου. Στὸ ὀπίσθιο ἐσώφυλλο διαβάζουμε τὸν ἐξῆς ἱαμβο: Τὰ 16 γρόσια, οὐδέν τι πηλὸς γὰρ ἢ δὲ/βίβλος ὄν οὔσα, ὡς τὸ εὔ εἶναι χορηγοῦσα. Ἡ γραφὴ τῶν ἱαμβικῶν αὐτῶν στίχων ἐμφανίζεται ταυτόσημη μὲ τὸ «δίστιχον εἰς τὸν Σοφώτατον Εὐγένιον» πὸν διαβάζουμε στὰ φύλλα 49^v-50^r τοῦ χειρόγραφου κώδικα 250 τῆς Μονῆς Διονυσίου, ὅπου παραδίδεται (φφ. 45^v-49^v) ἢ «Ἀπολογία τοῦ Σοφωτάτου κῦρ Εὐγενίου περὶ τῆς ἐκ τῆς σχολῆς τοῦ Ἁγίου Ὅρους φυγῆς»:*

*Σίῳ μὲν οἶαν τὴν ἀγλαὰν δεῖξαντος χαῖρε
Τοῦ δ' ὡς ὠφθέντος ὠθωμανοθήτους [παπαί]
Εὐγενίου ἡμῶν ἢ δόξα καὶ λάμπις χαῖρε.*

Ἄλλα ἔργα τοῦ Εὐγενίου Βούλγαρη στὴ βιβλιοθήκη τῆς Μονῆς εἶναι: *Περὶ τῶν διχονοιῶν τῶν ἐν ταῖς ἐκκλησίαις τῆς Πολωνίας δοκίμιον [...]* καὶ *Σχεδιάσμα περὶ τῆς ἀνεξίτηρησκείας*, Λειψία 1768 (άρ. 629), *Τὰ Ἀρέσκοντα τοῖς φιλοσόφοις*, Βιέννη 1805 (άρ. 1960), *Ἀδολεσχία φιλόθεος*, Βιέννη 1801, σε πολλαπλὰ αντίτυπα (άρ. 1132-1137), *Διατριβὴ περὶ τῆς εὐθανασίας*, Πετροῦπολη 1804 (άρ. 636), *Σπартίον ἔντριτον*, Λειψία 1804 (άρ. 634) καὶ *Θεολογικόν*, Βενετία 1872, σε δύο αντίτυπα (άρ. 351 καὶ 1325). Κοντὰ στὰ ἔργα τοῦ Βούλγαρη, θὰ πρέπει νὰ σημειώσουμε καὶ τὸν *Καθρέπτη Γυναικῶν* τοῦ Καισαρίου Δαπόντε, ἔργο πὸν τυπώθηκε στὸ ἴδιο τυπογραφεῖο στὴ Λειψία τὸν ἴδιο χρόνο μὲ τὴ Λογικὴ τοῦ Εὐγενίου (άρ. 550-551).

524), τοῦ Πηδαλίου, Λειψία 1800 (άρ. 492-493) καὶ τοῦ Ἀοράτου Πολέμου, Βενετία 1796 (άρ. 597) καὶ πληθώρα μεταγενέστερων ἔργων καὶ ἐπανεκδόσεων.

26. Γιά παράδειγμα, στὴ βιβλιοθήκη τῆς Μονῆς Ξηροποτάμου ὑπάρχουν τρία αντίτυπα τῆς Λογικῆς τοῦ Εὐγενίου Βούλγαρη (άρ. 369, 370, 1432), κανένα ἀπὸ τὰ ὅποια δὲν διασώζει τὴ χαλκογραφημένη προσωπογραφία τοῦ συγγραφέα.

Ἀπὸ τὴν ἱστοριογραφία τοῦ Διαφωτισμοῦ συναντοῦμε τὸ ἔργο *Παλαιὰ Ἱστορία* τοῦ Charles Rollin, Βενετία 1750 (ἄρ. 770-782). Ἀπὸ τὴ δεκαεξάτομη σειρά λείπουν οἱ τόμοι Α', Δ', Θ' καὶ ΙΓ', ἐνῶ ὁ τόμος Β' βρίσκεται σὲ δύο ἀντίτυπα. Ἀξιωμαθόνη καὶ ἡ παρουσία ὄλων σχεδὸν τῶν σημαντικῶν ἔργων τῶν φυσικῶν ἐπιστημῶν, ποὺ ἐκφράζουν κατ' ἐξοχὴν τὸ πνεῦμα τοῦ Διαφωτισμοῦ. Ἡ φιλολογία αὐτὴ ἀντιπροσωπεύεται ἀπὸ τὰ *Στοιχεῖα Φυσικῆς*, τόμοι Α'-Β', Λειψία 1766-1767 (ἄρ. 1489-1490) καὶ τοὺς τρεῖς τόμους τῶν *Στοιχείων μαθηματικῶν*, Μόσχα 1798-1799 (ἄρ. 1125-1127) τοῦ Νικηφόρου Θεοτόκη. Ὑπάρχουν ἐπίσης οἱ δύο ἐκδόσεις τοῦ Μελετίου Ἀθηνῶν, *Γεωγραφία Παλαιὰ καὶ Νέα*, Βενετία 1728 καὶ 1807 (ἄρ. 1544 καὶ 1129-1131), τοῦ Γρηγορίου Φατζίεα ἢ *Γραμματικὴ γεωγραφικὴ*, Βενετία 1760 (ἄρ. 1473), τοῦ Παναγιωτάκη Κοδρικῆ ἢ ἑλληνικὴ μετάφραση τοῦ ἔργου τοῦ Fontenelle, *Ὀμιλίας περὶ πληθῶς κόσμων*, Βιέννη 1794 (ἄρ. 1440) καὶ τοῦ Θεοδοσίου Μ. Ἠλιάδη ἢ μετάφραση τοῦ ἔργου τοῦ Fourcroy, *Χημικὴ φιλοσοφία*, Βιέννη 1802 (ἄρ. 1810). Τὸ τελευταῖο ἔργο εἶναι συσταχωμένο μὲ τὸ ἓνα ἀπὸ τὰ δύο ἀντίτυπα τῆς μετάφρασης ἀπὸ τὸν Βούλγαρη τοῦ ἔργου τοῦ Βολταίρου, *Περὶ τῶν διχονοιῶν τῶν ἐν ταῖς ἐκκλησίαις τῆς Πολωνίας δοκίμιον*, Λειψία 1768 (ἄρ. 1804). Δὲν θὰ μπορούσε νὰ ὑπάρξει πραγματικὰ πιδὸ χαρακτηριστικὴ συμπύκνωση τοῦ πνεύματος τοῦ Διαφωτισμοῦ ἀπὸ αὐτὸ τὸ γεγονός, τῆς τυχαίας συστάχωσης τῶν δύο ἐκδόσεων στὴ βιβλιοθήκη τῆς Μονῆς Διονυσίου. Ἀπὸ τὴ βιβλιοθήκη τῆς Μονῆς δὲν ἀπουσιάζει οὔτε ὁ Ἀδαμάντιος Κοραῆς, ὁ ὁποῖος ἀντιπροσωπεύεται μὲ ἓνα ἀπὸ τὰ σημαντικότερα πρῶιμα ἔργα του, τὴ σχολιασμένη ἑλληνικὴ μετάφραση τοῦ *Περὶ ἀμαρτημάτων καὶ ποινῶν* τοῦ Beccaria, Παρίσι 1802 (ἄρ. 271). Τὸ ἀντίτυπο φέρει στὸ παράφυλλο α' τὴν κτητορικὴ ἐπιγραφή: καὶ τὸδε τεῦχος ἐκ τῶν ἐμοῦ Ἰωακείμ Φωτιάδου Γανοχωρίτου διὰ γρῶσια 5.

Ἡ ὑπάρξη στὴ βιβλιοθήκη τῆς Μονῆς Διονυσίου αὐτῶν τῶν βιβλίων, ἀρκετῶν ἀπὸ τὰ ὁποῖα γνωρίζουμε τοὺς κτήτορες, θέτει ἓνα γενικότερο ζήτημα γιὰ τὴν πνευματικὴ ἱστορία τοῦ Ἁγίου Ὁρους. Πρόκειται γιὰ ὅ,τι θὰ μπορούσε νὰ ἀποκληθεῖ ἡ παρουσία τοῦ Διαφωτισμοῦ στὶς ἀγιορειτικὲς βιβλιοθήκες καὶ ἡ σημασία τοῦ φαινομένου αὐτοῦ γιὰ τὴν κατανόηση τῆς ἐσωτερικῆς ροῆς τοῦ πνευματικοῦ βίου τῆς μοναστικῆς πολιτείας. Μερικὰ ἐρωτήματα ποὺ θὰ μπορούσαν νὰ τεθοῦν σχετικὰ μὲ τὸ ζήτημα αὐτὸ θὰ ἦταν δυνατὸν νὰ διατυπωθοῦν ὡς ἑξῆς: Τί συμβολίζει ἀκριβῶς ἡ παρουσία τῶν βιβλίων αὐτῶν γιὰ τὸν πνευματικὸ βίον τοῦ Ἁγίου Ὁρους; Καταγράφει δεκτικότητᾳ ἢ ἀντίσταση; Μπορεῖ νὰ θεωρηθεῖ ὅτι ἀπεικονίζει κάποια ἐξοικείωση ἔστω μὲ τὸ πνεῦμα τοῦ Διαφωτισμοῦ ἢ πρόκειται γιὰ τυχαία διασταύρωση στὴν ὁδὸ τῆς ἀναζήτησης μιᾶς γενικότερης ἐγκύκλιος παιδείας; Τὸ ἴδιο τὸ

αίτημα τῆς παιδείας ὅμως δὲν εἶναι πολυσήμαντο, καὶ δὲν ἐμπεριέχει *ipso facto* ἓνα στοιχεῖο προσέγγισης πρὸς τὰ φιλοσοφικὰ αἰτήματα τῆς γνώσης ποὺ ἐκπηγάζουν ἀπὸ τὸν Διαφωτισμό; Ἡ προσέγγιση τοῦ ζητήματος τῆς ιστορίας τῆς ἀγιορειτικῆς παιδείας, ὑπὸ τὸ πρίσμα τῶν ἐρωτημάτων αὐτῶν, ἀποκαλύπτει τὸν δυναμικὸ τῆς χαρακτῆρα καὶ εἰκονογραφεῖ τὶς ὠσμώσεις καὶ τοὺς πνευματικὸς συγκερασμοὺς ποὺ διαμορφώνουν κατὰ κανόνα τὸ περιεχόμε- νο τῆς πνευματικῆς ζωῆς²⁷.

Στῆ βιβλιοθήκη ὑπάρχουν τὰ βιβλία τοῦ Διαφωτισμοῦ, ὑπάρχουν ὅμως καὶ τὰ ἔργα τῶν σφοδρῶν πολεμίων καὶ ἐπικριτῶν του. Ἀπὸ τὴν κατηγορία αὐτῆ τὸ σπανιότερο ποὺ διαθέτει ἡ Μονὴ εἶναι ἓνα πλήρες ἀντίτυπο τοῦ ἀντιδιαφωτιστικοῦ καὶ ἀντεπαναστατικοῦ φυλλαδίου *Χριστιανικὴ Ἀπολογία*, ἀνώνυμου ἔργου τοῦ Ἀθανασίου Παρίου, ποὺ τυπώθηκε στὸ Πατριαρχικὸ Τυπογραφεῖο, στὴν Κωνσταντινούπολη, τὸ 1798 (ἀρ. 1064)²⁸.

III

Ἡ μελέτη τῆς προέλευσης τῶν βιβλίων, ἐπὶ τῇ βάσει τῶν κτητορικῶν καὶ ἄλλων σημειωμάτων, τῶν ἐνθυμήσεων καὶ τῶν ἀφιερώσεων ποὺ περιέχουν, προσφέρει τὴν ἐμπειρικὰ βάσιμη μέθοδο γιὰ τὴν ἀποκατάσταση τῆς ἱστορίας τῆς βιβλιοθήκης. Κατὰ καιροὺς ἡ Μονὴ παρήγγελλε βιβλία, κυρίως λειτουργικοῦ χαρακτῆρα, γιὰ τὶς ἀνάγκες τῶν ἀκολουθιῶν στὸ καθολικὸ, στὰ παρεκκλήσια καὶ τὰ μετόχια. Μερικὲς ἀπὸ τὶς παλαιότερες ἐκδόσεις αὐτοῦ τοῦ τύπου ἐντάχθηκαν μὲ τὴν πάροδο τοῦ χρόνου στὸν κορμὸ τῆς βιβλιοθήκης τῆς Μονῆς. Στὰ βιβλία αὐτῆς τῆς προέλευσης ἀνήκει τὸ Εὐαγγέλιο τοῦ ἔτους 1550, ἐκδοση τοῦ Ροβέρτου Στεφάνου, βασιλικοῦ τυπογράφου στὸ Παρίσι (ἀρ. 22). Τὸ ἐξαίρετο αὐτὸ δεῖγμα τυπογραφικῆς τέχνης κοσμεῖται ἀπὸ πρωτότυπες μικρογραφίες τοῦ Χριστοῦ, τῶν Εὐαγγελιστῶν καὶ τοῦ Ἀποστόλου Πέτρου, ποὺ ζωγραφήθηκαν εἰδικὰ στὶς οἰκείες θέσεις τοῦ ἀντιτύπου τῆς Μονῆς Διονυσίου. Τὸ Εὐαγγέλιο αὐτό, καθὼς καὶ τὸ ἀρχέτυπο τοῦ Ὀργάνου τοῦ Ἀριστοτέλη ποὺ κατέχει ἡ Μονὴ, ἐκτίθενται στὸ σκευοφυλάκιο. Μὲ ἀγορὲς ἀπέκτησε ἡ Μονὴ

27. Γιὰ τὸ ὄλο ζήτημα πβ. P. M. Kitromilides, «Athos and the Enlightenment», *Mount Athos and Byzantine Monasticism*, ἐπιμ. A. A. M. Bryer καὶ Mary Cunningham, Aldershot, Variorum Reprints, 1996, σ. 257-272.

28. Γιὰ ἄλλα ἀντίτυπα βλ. Θ. Παπαδόπουλος, *Βιβλιοθήκες Ἁγίου Ὄρους*, ὁ.π., σ. 225.

και βιβλία κυρίως τῆς πατερικῆς γραμματείας, ὅπως και τὰ ἀσκητικὰ κείμενα, ποὺ καθοδηγοῦν και ἐνισχύουν τὸν ἀγῶνα τοῦ μοναχοῦ.

Ὁ κύριος κορμὸς τῆς βιβλιοθήκης, ὡστόσο, προέρχεται ἀπὸ βιβλιοθηκῆς λογίων μελῶν τῆς ἀδελφότητος, τῶν ὁποίων τὰ βιβλία κληροδοτήθηκαν στὴ Μονὴ μετὰ τὸ θάνατό τους, ἢ ἀπὸ ἀφιερώσεις βιβλίων ἄλλων λογίων κληρικῶν, οἱ ὁποῖοι εἶχαν δημιουργήσει δεσμοὺς μετὰ τὸ μοναστήρι. Ἀπὸ τὰ κτητορικὰ σημειώματα μποροῦμε νὰ διακρίνουμε τὶς σημαντικότερες ἀπὸ αὐτὲς τὶς συλλογές. Μεταξὺ τους ἡ παλαιότερη και σημαντικότερη, ὡς πρὸς τὴ σπουδαιότητα τῶν ἐκδόσεων ποὺ περιλαμβάνει, εἶναι ἡ βιβλιοθήκη τοῦ ἱερομονάχου Ἰγνατίου –κατὰ κόσμον Ἰσιδώρου– ἀπὸ τὴ Χίο, ὁ ὁποῖος μαρτυρεῖται ὡς βιβλιογράφος και κτήτωρ βιβλίων μεταξὺ τῶν ἐτῶν 1597 και 1637. Ὁ Ἰγνάτιος εἶναι ὁ συντάκτης τοῦ τυπικοῦ τῆς Μονῆς, τὸ ὁποῖο παραδίδεται στὸν Κώδικα 625 και φέρει ἡμερομηνία 26 Ἰανουαρίου 1624²⁹. Ἡ λογιόσύνη και τὸ βᾶθος τῆς παιδείας του, ἰδίως τὰ φιλοσοφικά του ἐνδιαφέροντα, διαφαίνονται στὰ ἐντυπα βιβλία τῆς προσωπικῆς του βιβλιοθήκης, ποὺ περιλάμβανε τὰ ὑπ' ἀρ. 1, 2 και 5 ἀρχέτυπα ποὺ κατέχει σήμερα ἡ Μονή. Τὸ χέρι του διακρίνεται στὴν ἐντυπωσιακὴ Ἀλδία τοῦ Ὀργάνου τοῦ Ἀριστοτέλη (ἀρ. 5), ποὺ φέρει τὴ σημεῖωση: ἡ βίβλος ἦδε τῆς Μονῆς τοῦ Προδρόμου τῆς κειμένης ἔγγιστα τοῦ μικροῦ Ἄθω ὃς γοῦν συλῦσει, μὴ γραφῆ βίβλω ζωῆς: ,αχέ' νοεμβρίω κθ'. Στὰ βιβλία τοῦ Ἰγνατίου ἐπίσης ἀνήκουν: τὰ Ἄπαντα Γρηγορίου τοῦ Θεολόγου, Βασιλεία 1550 (ἀρ. 11), τὰ Συγγράμματα Βασιλείου τοῦ Μεγάλου, Βενετία 1535 (ἀρ. 13), οἱ Ἐξηγήσεις τοῦ Οἰκουμένου, Βερόνα 1532, τὰ Ἄπαντα τῆς Θείας Γραφῆς, Φρανκφούρτη 1597 (ἀρ. 91) και ἡ Γεωγραφία τοῦ Πτολεμαίου, Βασιλεία 1533 (ἀρ. 128), τὰ Ἔργα και Ἡμέραι Ἡσιόδου τοῦ Ἀσκραίου, Βενετία 1537 (ἀρ. 171) και τὰ Ὀλύμπια, Πύθια, Νέμεα, Ἴσθμια τοῦ Πινδάρου, Φρανκφούρτη 1542 (ἀρ. 176). Αὐτὴ ἡ συλλογὴ, ποὺ μαρτυρεῖ τὴν καταπληκτικὴ λογιόσύνη τοῦ ἱερομονάχου Ἰγνατίου, θὰ πρέπει νὰ ὑπῆρξε ὁ ἀρχικὸς πυρήνας τῆς βιβλιοθήκης τῶν ἐντύπων τῆς Μονῆς Διονυσίου, ποὺ ἀρχίζει νὰ συγκροτεῖται στὶς ἀρχὲς τοῦ δεκάτου ἐβδόμου αἰώνα. Οἱ καταβολές τῆς βιβλιοθήκης τῶν ἐντύπων μποροῦν συνεπῶς νὰ συνδεθοῦν μετὰ τὴν ἐποχὴ τῆς ἀκμῆς τῆς Μονῆς, ποὺ σχετίζεται μετὰ τὴν ἀνίδρυσή της μετὰ τὸ σιγίλλιο τοῦ Πατριάρχου Τιμοθέου Β' τὸ 1617. Μετὰ τὴν ἴδια ἐποχὴ συνδέεται και ἡ λειτουργία τοῦ βιβλιογραφικοῦ ἐργαστηρίου, ὅπου ἐργάστηκε ὁ ἱερομόναχος Ἰγνάτιος.

Μιὰ ἀπὸ τὶς πλουσιότερες συλλογὲς πατέρων ποὺ ἐντάχθηκαν στὴ βιβλιο-

29. Σ. Καδᾶς, ὁ.π., σ. 204.

θήκη τῆς Μονῆς εἶναι ἐκεῖνη τοῦ Προηγούμενου Ἰακώβου Διονυσιάτη († 8 Αὐγούστου 1898), ὁ ὁποῖος διετέλεσε ἡγούμενος τῆς Μονῆς στὰ 1869-1874. Τὰ βιβλία του μαρτυροῦν τὴ λογιότητά του καὶ τὸν σεβασμὸ πρὸς ἀπολάμβανε μεταξὺ ἄλλων συγχρόνων του λογίων. Ἄρκετὰ ἀπὸ τὰ βιβλία του φέρουν ἀφιερώσεις: μεταξὺ ἄλλων ἡ *Ἀνέκδοτος ἐγκύκλιος τοῦ Οἰκουμενικοῦ Πατριάρχου Ἱερεμίου Γ΄*, Κωνσταντινούπολη 1872, τοῦ Μανουὴλ Γεδεών (ἄρ. 1991), τὴν ὁποία ὁ συγγραφέας ἀφιερώνει *τῷ πανοσιωτᾷ προηγούμενῳ Ἰακώβῳ Διονυσιάτῃ δεῖγμα ὑπολήψεως*. Ὁ Σπυρίδων Λάμπρος ἐπίσης, στὶς 16 Ἰουλίου 1895, προσφέρει τὸν Α΄ τόμο τοῦ Καταλόγου τῶν Ἑλληνικῶν Κωδίκων τοῦ Ἁγίου Ὁρους, πρὸς εἶχε ἐκδοθεῖ τὸ ἔτος ἐκεῖνο ἀπὸ τὸν ἐκδοτικὸ οἶκο τοῦ Πανεπιστημίου τοῦ Cambridge (ἄρ. 2659), *τῷ ὀσιοτάτῳ προηγούμενῳ τῆς Εὐαγούς Μονῆς εἰς μικρὰν ἀνάμνησιν τῶν αὐτῶ ὀφειλομένων*³⁰.

Ἄλλες συλλογές βιβλίων πατέρων πρὸς ἐντάχθηκαν στὴ βιβλιοθήκη τῆς Μονῆς εἶναι ἐκεῖνες τοῦ Ἀρχιμανδρίτη Στεφάνου († 13 Ἀπριλίου 1858) ἀπὸ τὴ Βιζύη τῆς Ἀνατολικῆς Θράκης, ἡγουμένου κατὰ τὴν περίοδο 1819-1836, τοῦ ἱερομονάχου, μελουργοῦ καὶ διδασκάλου Ἰωάσαφ καὶ τοῦ ἱερομονάχου καὶ πνευματικοῦ Ἀβερκίου Διονυσιάτη, Καρπενησιώτη, ὁ ὁποῖος ἀπὸ τὰ ταξίδια του ἔφερε πάντα βιβλία στὸ μοναστήρι του, σημειώνοντας τὸν τόπο ὅπου τὰ προμηθεύσταν – γιὰ παράδειγμα, τὴ Σμύρνη τὸ 1876 (ἄρ. 1272) καὶ τὴν Πάτρα τὸ 1885 (ἄρ. 1894). Μεταξὺ τῶν βιβλίων του περιλαμβάνεται καὶ ἡ *Ἱερά διήγησις τῆς Θεοτόκου τῆς Προυσιωτίσσης*, Ἀθήνα 1838 (ἄρ. 890), δωρεὰ Ἀνθίμου ἡγουμένου τῆς Μονῆς Προυσοῦ. Ἀπὸ τὰ βιβλία παλαιότερων πατέρων τῆς Μονῆς διακρίνονται αὐτὰ τοῦ Παχωμίου μοναχοῦ Διονυσιάτη, τοῦ Ἀλεξίου μοναχοῦ Διονυσιάτη καὶ τοῦ μοναχοῦ Ἰωσήφ μὲ κτητορικὰ σημειώματα τοῦ 1618 καὶ τοῦ 1620 (ἄρ. 75 καὶ 79).

Ὅρισμένες ἄλλες συλλογές βιβλίων στὴ βιβλιοθήκη τῆς Μονῆς προέρχονται ἀπὸ λόγιους κληρικούς, οἱ ὁποῖοι εἴτε ἄρχισαν τὸ ἐκκλησιαστικὸ τους στάδιο ὡς Διονυσιάτες ἀδελφοί, εἴτε ἐγκαταβίωσαν πρὸς τὸ τέλος τῆς ζωῆς τους στὸ μοναστήρι καὶ κληροδότησαν σ' αὐτὸ τὰ βιβλία τους. Μεταξὺ τῶν συλλογῶν αὐτῶν ἰδιαίτερης σημασίας εἶναι τὰ βιβλία τοῦ ἐπισκόπου Νύσσης Μητροφάνους, πρὸς περιλαμβάνουν καὶ τὰ χειρόγραφα ἄρ. 299 καὶ 344, καθὼς καὶ τοῦ ἱερομονάχου Ἱερεμία Κοσφοινιτζιώτη. Ὁ Νύσσης Μητροφάνης ἴσως νὰ μπορεῖ νὰ ταυτιστεῖ μὲ τὸν ὀμώνυμο μητροπολίτη καὶ εὐεργέτη τῆς Μονῆς πρὸς

30. Στὴν ἀφιέρωση τοῦ Λάμπρου ἴσως νὰ ὑποκρύπτεται ἀναγνώριση τῆς ὀφειλῆς του σὲ χειρόγραφο κατάλογο κωδίκων τῆς Μονῆς πρὸς εἶχε ἐκπονήσει ὁ Προηγούμενος Ἰακώβος Διονυσιάτης.

μνημονεύεται στο χειρόγραφο τυπικό του έτους 1624³¹. Από τις τρεις αυτές συλλογές έξαιρετικό ενδιαφέρον παρουσιάζει εκείνη του Ίερεμία Κοσφοινιτζιώτη, προφανώς αδελφού της Μονής Εικοσφοινίσσης του Παγγαίου. Είναι η μεγαλύτερη συλλογή βιβλίων γνωστού κτήτορα μετά από εκείνη του προηγούμενου Ίακώβου Διονουσιάτη, και αποτελεί κυρίως την πηγή των εκδόσεων του Διαφωτισμού στη βιβλιοθήκη της Μονής Διονυσίου. Μια ειδικότερη διερεύνηση της ζωής και της προσωπικότητας του κτήτορα των βιβλίων αυτών θα αποκάλυπτε ίσως άλλον ένα φορέα της εκκλησιαστικής παράδοσης που δοκίμασε «έρωτι παιδείας όρμώμενος», να συνδιαλεχθεί με τις ιδέες της νεωτερικής γραμματείας της εποχής, όπως τόσοι άλλοι σύγχρονοί του στο Άγιον Όρος και σε πολλές άλλες μοναστικές κοινότητες της Ορθόδοξης Ανατολής.

Η τελευταία σημαντική συλλογή βιβλίων που εμπλούτισε τη βιβλιοθήκη της Μονής υπήρξε εκείνη ενός άλλου λογίου Διονουσιάτη μοναχού των αρχών του είκοστου αιώνα. Πρόκειται για τον ιερομόναχο Χρυσόστομο, κατά κόσμον Δημήτριο Χατζηδανιήλ από τη Βάρνα της Ανατολικής Ρωμυλίας. Συγγραφέας και μεταφραστής ο ίδιος³², είχε σπουδάσει στην Ερλάγγη φιλοσοφία και κλασικά γράμματα. Στη Μονή, όπου κατέφυγε μετά από φοβερές δοκιμασίες εξαιτίας του έθνοφυλετισμού που σπάρασσε την εκκλησία της γενέτειράς του, την οποία είχε διακονήσει ως πρωτοσύγκελλος, προσέφερε μια αξιόλογη συλλογή στερεοτύπων εκδόσεων κλασικών συγγραφέων της Λειψίας.

IV

Έκτός από τις προσωπικές βιβλιοθήκες που εντάχθηκαν και συναπάρτισαν τη βιβλιοθήκη της Μονής, πολλά βιβλία έφθασαν σ' αυτήν ως άτομικές αφιερώσεις εκκλησιαστικών προσωπικοτήτων αλλά και λαϊκών πιστών που εύλαβούνταν τον Τίμιο Πρόδρομο και τη Μονή του και την ένισχυαν στο πνευμα-

31. Σ. Καδάς, *δ.π.*, σ. 208. Για τα κτητορικά σημειώματα των χειρογράφων 299 και 344 βλ. σ. 97 και 208. Μεταξύ άλλων, στη βιβλιοθήκη υπάρχουν όκτώ αντίτυπα του έργου του Νύσσης Μητροφάνους *Άρχιερατικόν*, Βενετία 1714 (άρ. 452 και 454-460). Η αναφορά του Αρχιμ. Γαβριήλ (*δ.π.*, σ. 174) σε χειρόγραφο τυπικό του 1683 προέρχεται από παραδρομή. Έννοείται προφανώς το τυπικό του έτους 1624 που παραδίδει ο κώδικας 625.

32. Έργο του είναι το *Άπό Βάρνης εις Σωζόπολιν ή το ναύγιον και ή διάσωσις ήμων*, Βάρνα 1905 και ή μετάφρασή του *Η νεανική ζωή του Σορβλάδου των Παρισίων*, Βάρνα 1907 (ύπ' αρ. 2896 και 2895, αντίστοιχα, στη Βιβλιοθήκη της Μ. Διονυσίου).

τικό της ἔργο. Ἀπὸ τίς σημαντικότερες προσωπικότητες τῆς ἐκκλησιαστικῆς ἱστορίας ποὺ ἀφιερώνουν βιβλία τους στὴ Μονὴ εἶναι ὁ μητροπολίτης Φιλαδελφείας Γαβριὴλ Σεβήρος (1577-1616) καὶ οἱ πατριάρχες Ἱεροσολύμων Δοσίθεος (1669-1707) καὶ Χρῦσανθος Νοταρᾶς (1707-1731). Ἐκ τῶν τοῦ Γαβριὴλ, τοῦ Μητροπολίτου Φιλαδελφείας προέρχεται ἡ ἔκδοση Ἀριστοφάνους τοῦ εὐτραπελωτάτου *Κωμωδίαί ἑνδεκα*, Βενετία 1542 (ἄρ. 103), ποὺ φέρει ἰδιόχειρες σημειώσεις στὴν κωμωδία *Πλοῦτος* καὶ ἰδιόγραφα ἐπιγράμματα στὸν Ἀριστοφάνη. Ἡ παρουσία τοῦ βιβλίου στὴ βιβλιοθήκη ἀποτελεῖ τεκμήριο τῆς ἰδιαίτερης πνευματικῆς σχέσης τοῦ πρώτου μητροπολίτη Φιλαδελφείας, ποὺ ἐποίμανε τὴν ἐκκλησία τῶν Ἑλλήνων Ὁρθοδόξων τῆς Βενετίας, μὲ τὴ Μονή. Ἡ σχέση αὐτὴ τεκμαίρεται καὶ ἀπὸ τὴν ἀφιέρωση ἀπὸ τὸν ἴδιο περγαμηνοῦ χειρογράφου τοῦ δεκάτου αἰώνα μὲ περιεχόμενο τοὺς Ἀνδριάντες τοῦ ἱεροῦ Χρυσοστόμου καὶ τὴν ἀκόλουθη σημείωση: *ἀνάξιος Μητροπολίτης Φιλαδελφείας Γαβριὴλ ὁ ἐκ Μονεμβασίας ὁ Σεῦρος τοὺς παρόντας ἀνδριάντας τοῦ Χρυσοστόμου ἀσμένως ἀνέθηκε „αχιβ’ Μαῖω γ’ ἐν ταῖς κλειναῖς Ἑνεταῖς εἰς τὴν σεβασμίαν καὶ βασιλικὴν Μονὴν τοῦ κυροῦ Διονυσίου, ἐν τῷ Ἀγίῳ ὄρει δοθήτω.* Ὁ κώδικας περιλαμβάνεται στὰ «διαφυγόντα» χειρογραφα τῆς Μονῆς καὶ βρίσκεται στὴ Μόσχα³³.

Ὁ Ἱεροσολύμων Δοσίθεος χάρισε στὸν Προηγούμενο Γερβάσιο ἀντίτυπο τοῦ ἔργου τοῦ *Τόμος Ἀγάπης*, Ἰάσιο 1698 (ἄρ. 217), ποὺ φέρει τὴν ἀκόλουθη σημείωση: *ω παρὸν τῶμος ἀγάπης κατὰ λατίνων ὑπάρχει καμου προηγουμένου γερβασίου καὶ μᾶς τὸ ἔδωσε ὁ μακαριώτατος τοῦ ἀγίου τάφου κύριως κύρ δοσίθεος καὶ τὸ ἐδόσαμεν νὰ βρίσκεται στὴν βιβλιοθήκην κ(αὶ) οπιος τὸ ἀποξενόσι νὰ ἔχη τὰς ἀρὰς τον τῆ καὶ ὄχτῶ θεοφώρον πατέρων τον ἐν νικέα κ(αὶ) νὰ ἔχι τὸν αγιον τάφον ἀντίδικιον.*

Ὁ Χρῦσανθος Ἱεροσολύμων δώρισε τὸ ἔργο *Εἰσαγωγή εἰς τὰ γεωγραφικά καὶ σφαιρικά*, Παρίσι 1716 (ἄρ. 298), ποὺ φέρει τὴν ἐνθύμηση τῆς δωρεᾶς: *1730 ἐν μηνὶ Ὀκτωβρίῳ. Ἐδόθη μοι εἰς χρῆσιν τῶν φιλομαθῶν παρὰ τοῦ μακαριωτάτου, λογιωτάτου, σωφοτάτου τε, καὶ παραγιωτάτου πατρὸς κ(αὶ) πατριάρχου, τῆς ἀγίας πόλεως Ἱερουσαλὴμ κ(αὶ) πάσης παλαιστίνης, συρίας, ἀραβίας, πέραν τοῦ Ἰορδάνου γκανᾶ τῆς γαλιλαίας κ(αὶ) ἀγίας Σιών κυρίου κύρ Χρυσάνθου τοῦ Πελοποννησίου.*

33. Ἀρχιμ. Ἰάκωβος Βατοπεδινός, *Ἡ ἐν Μόσχῃ Συνοδικὴ Βιβλιοθήκη τῶν Χειρογράφων. Ἐπιτομὴ τοῦ ὑπὸ τοῦ Ἀρχιμανδρίτου Βλαδημίρου ρωσιστῆ ἐκδοθέντος καταλόγου τοῦ Τμήματος τῶν Ἑλληνικῶν Χειρογράφων τῆς ἐν τῷ Κρεμλίῳ Βιβλιοθήκης*, Μόσχα 1896, σ. 23, σημ. β'. Ἴσως μὲ τὴ σχέση τοῦ Γαβριὴλ Σεβήρου μὲ τὴ Μονὴ Διονυσίου νὰ συνδέεται καὶ ἓνα ἄλλο χειρόγραφο τῆς Μονῆς, ὁ κώδικας ὑπ' ἄρ. 256, ὁ ὁποῖος παραδίδει ἀντιρρητικὸ κείμενο τοῦ Μαξίμου Μαργουνίου, ποὺ θὰ μπορούσε νὰ συσχετισθεῖ μὲ τίς θεολογικὲς διενέξεις τοῦ Σεβήρου ὡς Μητροπολίτη Φιλαδελφείας.

Ἐν Κωνσταντινουπόλει ὄντος μου ὅταν κ(αί) ἡ ἐπανάστασις τῶν ζουρπάδων κατὰ τοῦ βασιλέως σουλτὰν ἀχμέτη. Ἐν τῇ ιη'. Σεπτεμβρίῳ ἐγένετο, ἀποκτίναντες τὸν τε βεζύρη, γιαχαγιᾶ, κ(αί) τὸν καπετᾶν πασιᾶ. Τὸν δὲ βασιλέα ἀπέκλησαν. καὶ ἀντ' αὐτοῦ ἐκάθισαν τὸν ἀνεψιὸν αὐτοῦ σουλταν Μααχμούτ.

Οἱ ἀφιερώσεις αὐτὲς τῶν δύο σημαντικότερων Πατριαρχῶν Ἱεροσολύμων τῶν νέων χρόνων θέτουν τὸ ζήτημα τῶν σχέσεων τῆς Μονῆς Διονυσίου μετὰ τὴ Σιωνίτιδα ἐκκλησία, ποῦ δὲν ἔχει μέχρι τώρα μελετηθεῖ.

Στὴ βιβλιοθήκη βρίσκεται καὶ ἀντίτυπο τοῦ *Λεξικοῦ Σουΐδα*, Βενετία 1514 μετὰ τὴν κτητορικὴ σημείωση: † *Πατριάρχου Ματθαίου* (ἄρ. 115). Ἡ ὑπαρξὴ του ἴσως νὰ συνδέεται μετὰ τὴν ἐγκαταβίωση στὸ Ἅγιον Ὄρος τοῦ Οἰκουμενικοῦ Πατριάρχου Ματθαίου Β' (1595, 1598-1602) μεταξὺ τῶν δύο πατριαρχιῶν του καὶ μετὰ τὴ δευτέρη πατριαρχία του³⁴.

Δύο ἄλλες ἀφιερώσεις, ἀπὸ πιστοὺς προσκυνητὲς ποῦ φθάνουν στὴ Μονὴ ἀπὸ τὸ ἐσωτερικὸ τῆς Μικρᾶς Ἀσίας, εἰκονογραφοῦν τὴ σχέση τῆς εὐλάβειας ἀλλὰ καὶ τῆς οἰκειότητος ποῦ ἐντάσσει τὶς ἀγιορείτικες μονὲς στὴν Ὀρθόδοξη κοινωνία.

Στὸ *Χρονικὸν Γεωργίου Φραντζῆ*, Βιέννη 1796 (ἄρ. 453) διαβάζουμε τὴ σημείωση, πιθανότατα μετὰ τὸ χέρι τοῦ διδασκάλου Ἰωάσαφ: *Τὸ παρὸν βιβλίον, ἀφιερῶθη εἰς τὴν Ἱερὰν Μονὴν τοῦ τιμίου προδρόμου τὴν ἐπονομαζομένην τοῦ Διονυσίου, τὴν κατὰ τὸ ἀγιώνυμον ὄρος κειμένην τοῦ Ἄθω παρ' ἐμοῦ τοῦ Σουμελίτου υἱοῦ Ἰωάννου ἐκ τῆς ἐπαρχίας Χαλδίας καὶ ἐκ χώρας Βαρετοῦ καὶ Κρόμης, εἰς μνημόσυνον ἐμοῦ τε καὶ τῶν γονέων καὶ μήτε τολμήση τὸ ἀποξενώσει τις ἀπὸ τὴν Ἱερὰν Μονὴν ταύτην ἐν ἔτει 1844 Νοεμβρίου 20.*

Τὸ βιβλίον *Ὁδηγὸς Εὐσεβείας*, Κωνσταντινούπολη 1893 (ἄρ. 2032) φέρει τὴ σφραγίδα τοῦ κτήτορα: «Βασίλειος Α. Χατζῆ Φιλιππίδης ἐκ Συλλάτων Μικρᾶς Ἀσίας 1911», ἐνῶ ἡ ἐπόμενη κτητορικὴ σημείωση εἶναι μετὰ τὸ χέρι τοῦ γιοῦ του Δημητρίου *ΠαπαΒασιλείου Χατζῆ Φιλιππίδου ἐκ Συλλάτων*, ἀλλὰ γραμμένη ἐν Θεσσαλονίκῃ τῇ 22.12.1933, πρὶν τὸ βιβλίον καταλήξει στὴ βιβλιοθήκη τῆς Μονῆς Διονυσίου. Μεταξὺ τῶν δύο κτητορικῶν ὑπομνήσεων ἔχει συντελεστεῖ μιὰ κοσμοϊστορικὴ ἀλλαγὴ στὴ συλλογικὴ πορεία τοῦ ἑλληνικοῦ κόσμου καὶ ἡ οἰκογένεια Χατζηφιλιππίδη βρίσκεται ξεριζωμένη ἀπὸ τὰ Σύλλατα τῆς Καππαδοκίας στὴ Θεσσαλονίκη. Δὲν χάνει ὅμως τὴν πίστη της καὶ τὴν ἀφοσίωσή της στὸ ἱερὸ καθίδρυμα τῶν αὐτοκρατόρων τοῦ Μικρασιατικοῦ Πό-

34. Μανουὴλ Ἰ. Γεδεών, *Πατριαρχικοὶ πίνακες*, β' ἔκδ., ἐπιμ. Ν. Λ. Φοροπούλου, Ἀθήνα 1996, σ. 413 καὶ 416-418.

ντου, στὸ ὁποῖο ἀφιερώνει, ὅπως καὶ ὁ Πόντιος προσκυνητὴς ἕναν σχεδὸν αἰῶνα προηγουμένως, ἕνα κειμήλιο ἀπὸ τὰ ἱερὰ καὶ τὰ ὄσια τῆς οἰκογένειας ποὺ μπόρεσαν νὰ διασωθοῦν μετὰ τὸν ξεριζωμό.

V

Ἡ πορεία τῶν βιβλίων, μέχρι νὰ καταλήξουν στὴ βιβλιοθήκη τῆς Μονῆς, εἶναι ἕνα ἄλλο στοιχεῖο ποὺ μᾶς ἐπιτρέπει νὰ ἀποκαταστήσουμε τὴν εἰκόνα τῶν σχέσεων τῆς Μονῆς μὲ τὴν εὐρύτερη κοινωνία. Εἶναι συγχρόνως ἀποκαλυπτικὴ τῶν μηχανισμῶν τῆς παιδείας καὶ τοῦ πνευματικοῦ ἐγκοινωνισμοῦ στὴν παραδοσιακὴ Ὀρθόδοξη κοινωνία τῆς καθ' ἡμᾶς Ἀνατολῆς, ἰδίως κατὰ τὴν προνεωτερικὴ ἐποχὴ ποὺ συμπίπτει μὲ τοὺς αἰῶνες τῆς Ὀθωμανικῆς κυριαρχίας. Οἱ σχετικὲς μαρτυρίες τῶν σημειωμάτων τῶν ἐντύπων βιβλίων τῆς Μονῆς Διονυσίου μᾶς παρέχουν τὴ δυνατότητα νὰ ἀναπαραστήσουμε ὀρισμένες πτυχὲς αὐτῆς τῆς εὐρύτερης εἰκόνας. Μιὰ πρώτη διαπίστωση ἀφορᾷ στὴ δυναμικὴ λειτουργία τοῦ βιβλίου στὴν παραδοσιακὴ κοινωνία μὲ τὴ συνεχῆ κινητικότητα καὶ τὶς πολλαπλὲς χρήσεις τῶν γνωστῶν ἀντιτύπων. Στὴ βιβλιοθήκη τῆς Μονῆς Διονυσίου παρακολουθοῦμε αὐτὴ τὴ δυναμικὴ μὲ πολλοὺς τρόπους. Ὅρισμένα ἀντίτυπα καταλήγουν στὴ βιβλιοθήκη τῆς Μονῆς ἀπὸ ἄλλες βιβλιοθῆκες, μονὲς ἢ ἐκκλησίαις ὄχι μόνο ἀγιορειτικὲς ἀλλὰ καὶ πιὸ ἀπομακρυνεῖς τοῦ ἑλληνικοῦ χώρου. Ἡ ἔκδοση τῶν *Διαλόγων κατὰ αἰρέσεων* τοῦ Θεοδώρητου Κύρου, Ρώμη 1547 (ἀρ. 174) προέρχεται ἀπὸ τὴν «ἀγίαν ἐκκλησία τῶν Μεγάλων Θεοδώρων τῆς πολιτείας τῶν Σερρών» καὶ πιθανὸν ἔφθασε στὴ Μονὴ μὲ τὸν διδάσκαλο Ἰωάσαφ. Τὸ βιβλίον *Μέλισσα*, Βενετία 1680 (ἀρ. 1254) προέρχεται ἀπὸ τὴ βιβλιοθήκη τῆς Ἀθωνιάδας: *Καὶ τότε τοῦ σχολείου τοῦ Ἁγίου Ὁρους 1770 Φεβρουαρίου 10η*. Πρὶν καταλήξει στὴ Μονή, ὥστόσο, τὸ βιβλίον πέρασε ἀπὸ τὰ χέρια τοῦ ἱεροδιακόνου Φιλαρέτου Βατοπεδινοῦ (ἡ ἔνδειξη τοῦ σχολείου τοῦ Ἁγίου Ὁρους εἶναι διαγραμμμένη).

Τὸ ἔργο *Συναξάρια εἰς τὰς ἐπισήμους ἑορτὰς τοῦ Τριωδίου καὶ τοῦ Πεντηκοσταρίου*, Βιέννη 1797 (ἀρ. 1930) ἀνῆκε στὸν Καθηγούμενο Κουτλουμουσίου Ἰωάσαφ Ἀγιαννανίτη, ἐνῶ ἄλλο ἀντίτυπο τῆς ἴδιας ἔκδοσης (ἀρ. 1920) ἀνῆκε στὴν Παναγία τοῦ Μπαλίνου στὴν Κωνσταντινούπολη. Ὁ *Συναξαριστὴς τῶν Δώδεκα Μηνῶν* τοῦ Νικοδήμου Ἀγιορείτη, Ζάκυνθος 1868 (ἀρ. 565) φέρει τὴ σφραγίδα τῆς Σχολῆς Δημητσάνης.

Ἐνδιαφέρον παρουσιάζουν καὶ οἱ πληροφορίες γιὰ τοὺς τόπους ἀγορᾶς τῶν βιβλίων ποὺ καταλήγουν στὴ βιβλιοθήκη τῆς Μονῆς. Ἀπὸ βιβλιοπώλες στὴν

Κωνσταντινούπολη και την Τραπεζούντα, από εκδότες και βιβλιοπώλες στην Αθήνα, την Ερμούπολη, την Πάτρα και τη Σμύρνη αγοράζονται βιβλία από πατέρες ή παραγγέλλονται κατευθείαν από τη Μονή. Χαρτογραφείται έτσι με την κίνηση του βιβλίου όλο το εύρος του ελληνικού κόσμου, μέσα στον οποίο εξακτινώνονται οι πνευματικές ανταλλαγές –άμεσες και έμμεσες– της Μονής, τον δέκατο ένατο αιώνα, μιὰ εποχή πύκνωσης τῶν ἐπικοινωνιῶν καὶ τῶν συναλλαγῶν τῶν μονῶν τοῦ Ἁγίου Ὁρους, παρὰ τὴν κατάτμηση τοῦ ιστορικοῦ χώρου τῆς καθ' ἡμᾶς Ἀνατολῆς μετὰ τὴν χάραξη τῶν νέων κρατικῶν συνόρων.

Ἀποκαλυπτικότερες ἀκόμη γιὰ τοὺς μηχανισμοὺς τῆς παραδοσιακῆς παιδείας καὶ τὴν κοινωνικὴ λειτουργία τῶν βιβλίων εἶναι οἱ μαρτυρίες ποὺ διασώζουν ἀρκετὰ ἀντίτυπα σχετικὰ μετὰ τοὺς διαδοχικοὺς κτήτορες. Ἀπὸ χέρι σὲ χέρι, ἀπὸ βιβλιοθήκη σὲ βιβλιοθήκη καὶ ἀπὸ τόπο σὲ τόπο τὸ βιβλίο ἐπιτελεῖ τὴν παιδευτικὴ ἢ ψυχωφελὴ του λειτουργία, προάγοντας τὴν πνευματικὴ ζωὴ τῶν ἀναγνωστῶν, εἴτε ὡς πρὸς τὶς θρησκευτικὲς τοὺς ἀνάγκες καὶ τὴ λατρευτικὴ τους ζωὴ, εἴτε ὡς πρὸς τὶς περιέργειες τους. Ἔτσι, τὸ *Κυριακοδρόμιον* (ἀρ. 347) καταλήγει τὸ 1833 στὰ χέρια τοῦ μοναχοῦ Ἰακώβου Διονυσιάτη καὶ ἀπὸ αὐτὸν στὴ βιβλιοθήκη τῆς Μονῆς, ἀφοῦ ἔχει περάσει ἀπὸ τὰ χέρια τῆς Εὐφροσύνης Μαυρογένους καὶ ἀφοῦ ἔχει ἀφιερωθεῖ ἀπὸ τὸν *Μισέρ Νικολὸ Σκυλλίτζη* στὴ Μονὴ τῆς Κοιμήσεως τῆς Θεοτόκου στὴν Τήνο. Στὶς 29 Ἰουνίου 1821 τὸ βιβλίο ἀγοράστηκε γιὰ τὸ μονῶριο τοῦ Εὐαγγελισμοῦ στὴ Σκήτη τῆς Ἁγίας Ἄννης, ὅπου βρισκόταν ὡς τὶς 14 Ἀπριλίου 1832, ὅποτε ἀνανεώνει τὴν ἀφιέρωσή του ὁ κτήτωρ Ἰωσήφ Μοναχός.

Ἄλλο βιβλίο, ἡ *Χρυσοπηγὴ* τοῦ Ἰωάννου τοῦ Χρυσοστόμου, Βενετία 1786 (ἀρ. 324), ἀγοράστηκε στὴ Σμύρνη τὴν 1η Ἰανουαρίου 1799 ἀπὸ τὸν Πελοποννήσιο Ἀντώνιο, υἱὸ τοῦ Θεοδώρου Τζούνη. Ὁ κτήτορας τὸ δώρισε στὸν ἐξάδελφό του Γεώργιο ἱερέα στὶς 8 Νοεμβρίου 1800. Μιὰ περαιτέρω σημείωση βεβαιώνει τὴ συχνὴ ἐναλλαγὴ κτητόρων: *ἐπήδη ἀπέρασεν εἰς τόσα χαιρία τὸ μαιν τορα εἶναι τοῦ Θεοδωσείου*. Ὅμως ἕνας ἀκόμη κτήτορας προσθέτει τὸ ὄνομά του, ὁ *Ἰωάννης ἀμβροσίου*, στὸ verso τοῦ τελευταίου φύλλου τοῦ βιβλίου.

Ἀπὸ τὰ νεότερα βιβλία ἀξίζει νὰ μνημονεύσουμε τὴν τύχη τῆς *Χριστολογίας* (Ἀθήνα 1900, ἀρ. 1795), τοῦ Μητροπολίτη Πενταπόλεως Νεκταρίου Κεφαλά, Διευθυντῆ τῆς Ριζαρείου Σχολῆς, τὸ ὁποῖο ὁ συγγραφέας ἀφιερώνει *Τῇ Αὐτοῦ Θειοτάτῃ Μακαριότητι τῷ Πατριάρχῃ Ἱεροσολύμων Κυρίῳ Κυρίῳ Νικοδήμῳ υἱικῶς ὁ Πενταπόλεως*. Στὴ σ. 7 τὸ βιβλίο φέρει τὴ σφραγίδα τοῦ Πατριάρχῃ Ἱεροσολύμων Νικοδήμου, μετὰ τὸν θάνατο τοῦ ὁποίου ἀγοράστηκε ἀντὶ 100 δραχμῶν ἀπὸ τὸν Δ. Θ. Τσέργο, Θετταλό, ποὺ πρόσθεσε τὴ σφραγίδα τῆς δικῆς του βιβλιοθήκης στὴ σ. 3. Ὁ νέος κτήτορας ἐγκαταβίωσε τελικὰ στὴ Μονή

κατὰ τὴ δεκαετία τοῦ 1930 ὡς μοναχὸς Δοσίθεος Διονουσιάτης, καὶ ἔτσι τὸ βιβλίο ποὺ φέρει τὴν ἰδιόχειρη ὑπογραφή τοῦ μεγαλύτερου ἀγίου τῆς ἑλληνικῆς Ὀρθοδοξίας κατὰ τὸν εἰκοστὸ αἰῶνα κατέληξε στὴ μονὴ Διονυσίου.

VI

Ἐκτὸς ἀπὸ τὴν πορεία τῶν ἴδιων τῶν βιβλίων, τὰ σημειώματα διασώζουν πολλές ἄλλες εἰδήσεις, ποὺ εἰκονογραφοῦν τὸν τρόπο ποὺ βιώνεται ἡ ροὴ τοῦ ἱστορικοῦ χρόνου ἀλλὰ καὶ ἡ καθημερινότητα ἀπὸ τοὺς κατόχους τῶν βιβλίων. Πλεῖστα βιβλία τῆς Μονῆς Διονυσίου συντηροῦν ἐνθυμήσεις, πολλές ἀπὸ αὐτὲς πολὺτιμες μαρτυρίες γιὰ τὰ συναισθήματα τῶν ἀνθρώπων καὶ τὴν ἀντίληψη τοῦ κόσμου. Οἱ παλαιότερες χρονολογημένες ἐνθυμήσεις εἶναι τοῦ δεκάτου ἐβδόμου αἰῶνα, ἀπὸ τὰ ἔτη 1625, 1633, 1671, 1674. Στὶς 18 Σεπτεμβρίου 1671, ἡμέρα Παρασκευή, ὁ κτήτωρ ἀρχιμανδρίτης Γεδεὼν Ξηροποταμηνὸς θέλει νὰ θυμᾶται ὅτι τὴν ὀρα μισὶ τῆς νύχτας ἐγινε ἐκλειψις τοῦ φεκαρηοῦ κ εβάσταξε ὁς γ'. ὀρες (ἀρ. 178)³⁵. Ἐναν αἰῶνα ἀκριβῶς μετὰ τὴν ἐκλειψις τῆς σελήνης ποὺ ἐντυπωσίασε τὸν Γεδεὼν Ξηροποταμηνό, τὸ ἀνθρώπινο τίμημα ἐνὸς μεγάλου πολέμου στὰ Βαλκάνια βιώνεται μὲ ὅλη του τὴ φρίκη, ὅπως τὴ συγκρατεῖ καὶ μᾶς τὴν ἀναμεταδίδει μέσα στὸ χρόνο ἡ ἐνθύμηση στὴ νεοελληνικὴ μετάφραση τῆς *Καινῆς Διαθήκης* τοῦ Μαξίμου Καλλιουπολίτη, Λονδίνο 1703 (ἀρ. 674):

1772, ἡμέρα δευτέρα, δεκεμβρίου 20. Εἰς ἐνθείμῃσιν στόρους τζοῦκη στὴν ἐκκλησίαν τῆς ἀγίας τριάδος ὅπου ἔσφαξαν μέσα στὴν ἐκκλησίαν 4 ἀνθρώπους μέσα στὸ ἅγιον βῆμα κοντὰ στὴν ἀγίαν τράπεζαν ἔσφαξαν τὸν Πέτρι ὅπου ἦχεν ἔρθη ἀπὸ τὸ ἅγιον ὄρος κ[αὶ] ἓνα παιδὶ 12 χρονὸν στὴν ἐκκλησίαν ὀμπρὸς εἰς τὴν παναγίαν καὶ ἓναν γέροντα ἔσφαξαν στὴ μέση τῆς ἐκκλησίας. Καὶ ἄλλο παιδὶ ὡς 15 χρονῶν ἔσφαξαν ὄξω μέσα στὸ κελῆ καὶ γράφω διὰ ἐνθείμῃσιν ἐγὼ ὁ παπᾶ χρῆστος παπᾶ Ἰωβάνου ἀπὸ τὴν ἐκκλησίαν τοῦ ἀγίου γεωργίου κ[αὶ] ἦχαν τούρκι πόλεμον μὲ τὸν μοσκόβον κ ὁ μοσκόβος ἦχεν τὸ γύργεβον κ τούρκι ἀπεδόθεν τὸ ροῦσικον καὶ τοὺς ἔσφαξαν τὴν Κυριακὴν τὸ βράδυ.

Ἡ ἐνθύμηση αὐτὴ, ποὺ καθηλώνει μέσα στὸν χρόνο τὸ φοβερὸ τίμημα ποὺ εἶχε γιὰ τοὺς ἀνώνυμους ἀνθρώπους στὸ Ρουσσουκ (σήμερα Ροῦσε) τῆς Βουλγαρίας ἡ σύρραξη τῶν αὐτοκρατοριῶν στὴ Νοτιοανατολικὴ Εὐρώπη στὰ

35. Διαταγαὶ τῶν Ἁγίων Ἀποστόλων διὰ Κλήμεντος τοῦ Ρωμαίου ἐπισκόπου, Βενετία 1563, φ. 196^v.

χρόνια 1768-1774, μᾶς ἀποκαλύπτει ἄλλη μιὰ διάσταση τῆς ἐπικοινωνιακῆς λειτουργίας τοῦ βιβλίου στὴν παραδοσιακὴ κοινωνία. Πρόκειται γιὰ τὴ χρήση τοῦ βιβλίου γιὰ μεταφορὰ εἰδήσεων ἀπὸ περιοχὴ σὲ περιοχὴ, μὲ τὶς ἀναπόφευκτες καθυστερήσεις καὶ τὰ χάσματα ποὺ καθορίζουν τὴ ροὴ τοῦ χρόνου στὴν παραδοσιακὴ κοινωνία. Στὴ συγκεκριμένη περίπτωση θὰ μπορούσαμε νὰ ἀναγνωρίσουμε ἕναν ἀπὸ τοὺς μηχανισμοὺς μὲ τοὺς ὁποίους ἡ ἀγιορειτικὴ κοινωνία ἐπικοινωνεῖ καὶ πληροφορεῖται γιὰ τὰ συμβαίνοντα στὴ βαλκανικὴ τῆς ἐνδοχώρα, ἀπ' ὅπου ἀντλεῖ ἀνθρώπινες δυνάμεις καὶ ὕλικὴ ὑποστήριξη. Ἡ παρακολούθηση αὐτῶν τῶν διαστάσεων τῆς μαρτυρίας τῶν ἐντύπων τῆς Μονῆς Διονυσίου θὰ μᾶς ἐπέτρεπε νὰ ἐντάξουμε μὲ συστηματικὸ τρόπο τὸ ἀγιορειτικὸ καθίδρυμα στὸν εὐρύτατο χῶρο μὲ τὸν ὁποῖο ἐπικοινωνεῖ καὶ συναλλάσσεται.

Αὐτὲς καὶ ἄλλες πτυχὲς τῆς μαρτυρίας τῶν βιβλίων καὶ τῆς ἱστορίας τῆς βιβλιοθήκης θὰ μπορέσουν νὰ ἀνιχνευθοῦν συστηματικὰ μὲ τὴ δημοσίευση τοῦ ἐντύπου καταλόγου τῆς βιβλιοθήκης τῆς Μονῆς Διονυσίου. Ἡ δοκιμὴ τῆς μεθόδου καὶ ἡ στάθμιση τοῦ διαθέσιμου ὕλικου ποὺ ἐπιχειρήθηκε σ' αὐτὴ τὴν πρώτη προσέγγιση ἀποσκοποῦσε νὰ ἀναδείξει τὰ πολλαπλὰ ἐπίπεδα στὰ ὁποῖα μπορεῖ καὶ ἐπιβάλλεται νὰ ἀνάχθῃ ἡ μελέτη τῶν ἀγιορειτικῶν βιβλιοθηκῶν, μὲ ἐνδεικτικὴ περίπτωση τὸ ἱστορικὸ βᾶθος καὶ τὴν πολυμέρεια τῶν μαρτυριῶν ποὺ ἔχει διασώσει ὁ πνευματικὸς πλοῦτος τῆς βιβλιοθήκης τῶν ἐντύπων τοῦ ἀσκητικοῦ κοινοβίου στὴ σκιὰ τῆς κορυφῆς τοῦ Ἄθωνα.

ABSTRACT

Paschalis M. Kitromilidis, *The library of printed books at Dionysiou Monastery, Mt. Athos*

Dionysiou Monastery on Mt. Athos is justly famous for its great collection of manuscripts. The present study suggests that it possesses an equally important collection of early printed books. The collection is made up of approximately 3,800 volumes, whose dates of publication range between 1494 and 1899. The library possesses nine books printed in the 15th century, 194 printed in the 16th century, 78 printed in the 17th century and 484 printed in the 18th century. The remaining books in the collection were printed in the 19th century. The collection includes copies of some very rare editions, including six fifteenth-century Aldines and Theocritus's *editio princeps* of 1516, two copies of the only book ever printed on Athos, which is a 1759 *Psalter*, and an extremely rare copy of a 1798 counter-revolutionary tract printed in Constantinople.

What is particularly striking is the presence in the library of an impressive number of books of secular learning representing the literature of the Greek Enlightenment, including first editions of works by such famous authors as E. Voulgaris, N. Theotokis and A. Korais. The greatest part of the collection is made up of works of religious content, including rare editions of liturgical books, important editions of patristic works and extensive holdings of ascetic texts.

Manuscript notes in the books provide important evidence on the formation and history of the collection. The most important liturgical works were ordered by the monastery itself for use in church services. Many other books, including practically all books of secular learning, entered the library as part of book collections brought there by members of the brotherhood and bequeathed to their monastery following their death. On the evidence of autograph notes by the original owners it is possible to identify a number of such individual collections, the earliest going back to the 17th century.

Other books came to the library as presentation copies by well known personalities of Greek ecclesiastical and intellectual history in the post-Byzantine period, including Gabriel Seviros, archbishop of Philadelphia in charge

of the Greek colony in Venice (1577-1616) and the patriarchs of Jerusalem Dositheos (1669-1707) and Chrysanthos Notaras (1707-1731).

A variety of testimonia in the books reveal their wide-ranging itineraries and successive owners before they reached the library at Dionysiou. Finally a number of books have preserved in their pages or inside their covers important manuscript notes recording recollections of memorable events, catastrophes and wars. The earliest such notes date from the years 1625, 1633, 1671 and 1674 but perhaps the most interesting and at the same time the most tragic one records a massacre at the church of the Holy Trinity in the city of Ruse on the Danube on 20 December 1772 provoked by the presence of Russian troops across the river in the context of the Russo-Turkish war of 1768-1774.

